

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	36
'Aho	Pulelulu, 8 Novema 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua

Hon. Siaso Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Saia Piukala

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

Hon. Dr. Viliami Lātū

'Eiki Minisitā Toutai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 36/2023 FAKATAHA
'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Pulelulu 8 Novema, 2023

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021/2022 (<i>'I hono fakatonutonu</i>)
	4.2	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui ki he Ta'u 2021
	4.3	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2021/2022
	4.4	Lipooti Fika 3/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga (<i>Fekau'aki mo e Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021 – 2021/2022</i>)
	4.5	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020</i>)
	4.6	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue (<i>Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai)2020</i>)

	4.7	Fokotu’u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 <i>(‘a e Fakafofonga Tongatapu 4)</i>
	4.8	Lipooti Fakata’u ‘a e ‘Ofisi Palemia 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu fika 2)</i>
	4.9	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue MEIDECC 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
	4.10	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
	4.11	Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Tamate Afi & Me’a Fakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 <i>(‘I hono fakatonutonu)</i>
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘o e Falé.....	7
Poaki.....	8
Fehu’ia tu’unga fakalao hono fakamālōlo’i Sekelitali ki Muli Potungāue ki Muli.....	8
Makatu’unga he Tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga liliu ki he lakanga Sekelitali ki Muli/CEO Potungāue ki Muli	9
Tali Minisita ki Muli ki he kehekehe ongo lakanga Sekelitali ki Muli mo e Pule Ngāue (CEO).....	10
Fehu’ia pe ko hai na’e ‘i he lakanga Pule Ngāue pe CEO e Potungāue.....	10
Tali Minisita ki Muli na’e te’eki ai ha taha ‘i he lakanga CEO	11
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he Lao PSC na’e tali he 2010 mo e 2020.....	14
Taukave Pule’anga makatu’unga e liliu ki he lakanga mei he Tu’utu’uni Faka-Fakamaau’anga.....	15
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he tu’u ‘a e Lao fekau’aki mo e lakanga CEO/Sekelitali ki Muli	15
Tokanga ‘Eua 11 ko e palopalemá ko e fakafaikehekehe’i lakanga CEO/Sekelitali ki Muli	16
Tui Pule’anga ne ‘ikai fakakakato e ngāue na’e fiema’u ke fakakakato ‘i he Lao fekau’aki mo e lakanga Sekelitali ki Muli	16
Tokanga ‘Eua 11 ki he fatongia mo e ngāue Komisoni PSC ke vakai’i lao & ngaahi tu’utu’uni.....	17
Fokotu’u ke ngāue fakavavevave PSC ki he palopalema kuo hoko ke ‘oua fepakipaki ngaahi Laó....	18
Tui Tongatapu 5 ke fakatonutonu ke ‘oua fepakipaki ‘a e Lao he lakanga CEO/Sekelitali ki Muli.	18
Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ‘uhinga na’e liliu ai Lao ‘o e 2020 ‘o fakamalumu Sekelitali ki Muli ‘i he Tepile 2	19
Tokanga ki he pehē ‘oku kehekehe pe lakanga CEO mei he Sekelitali ki Muli.....	19
Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘ikai ha’anau mafai ki he lakanga Sekelitali ki Muli.....	20
Tui ‘oku totonu ke fakalelei’i ‘a e palopalema kuo hoko fekau’aki mo e lakanga Sekelitali ki Muli... 20	20
Tokanga ki he faitu’utu’uni Pule’anga ki he sino ‘ikai ha’anau mafai ki ai	21
Toe Fakapapu’i mei he Pule’anga ‘oku ‘ikai ke to’o lakanga Sekelitali ki Muli	22
Me’a Sea Komiti.....	23
Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022.....	23
Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’utu’u ki ha hala fakakavakava ‘a ‘Eua moe fokotu’u ke hiki tu’u’anga mala’e vakapuna.....	24
Fakama’ala’ala Pule’anga fekau’aki mo e ngāue hala fakakavakava ki ‘Eua.....	25
Fokotu’utu’u Pule’anga ki he teu hiki mala’evakapuna ‘Eua	26
Fakama’ala’ala Tongatapu 4 ki he loli na’e hā ‘i he Lipooti ‘Atita na’e puliá	26
Tokanga ki he visone ‘a e MOI ke ‘oua ‘e filifilimānako ‘ene fakahoko fatongia.....	27

Tali Pule'anga lolotonga lele poloseki fakatafe'anga vai he ngaahi hala 'o Tongatapu 1-4.....	29
Tali Pule'anga ki hono fehu'ia hala fakakavakava mei Folaha ki 'Umusi.....	30
Faka'amu ke 'inasi ngaahi vahenga te'eki lave he tanu hala he polokalama tanu hala Pule'anga 'i he ta'u ni	30
Tokanga 'Eiki Sea ki he toenga 'asenita e Fale mo e taimi ngāue 'a e Fale Alea.....	32
Fokotu'u na'a lava ke lele efiafi ngāue tu'ataimi 'a e Falé	32
Tokanga Tongatapu 4 pe 'oku lele kakato faifatongia 'a e Fale Alea he māhina ko Novema	33
Tali 'Eiki Sea ki he taimi tepile ngāue 'a e Fale Alea	34
Fokotu'u ke lele angamaheni pē taimi ngāue 'a e Fale Alea	34
Fokotu'u ke mohetolo atu alea'i ngaahi lipooti fakata'u kae ngāue Fale Alea ki he ngaahi Lipooti Komiti.....	34
Fokotu'u Tongatapu 4 ke tokanga Fale Alea ke alea'i Lipooti 'Atita ngaahi potungāue Pule'anga	35
Poupou Tongatapu 8 ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 mo e Nōpele 'Eua	35
Fokotu'u Pule'anga ke tali 'asenita 4.1, 4.2 & 4.3 kae toki ngāue Fale Alea ki he 4.4-4.6 'i he 'Asenita	36
'Ikai poupou 'Eua 11 ki he fokotu'u mei he Pule'anga	37
Fokotu'u ke tali 'asenita 4.1 & tokanga 'oua tali ha lipooti ta'efai hano vakai'i	37
Fokotu'u ke tukuhifo toenga 'asenita ki he Komiti Kakató.....	38
Alea'i Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) 2021/22	39
Tokanga ke fakaivia ngāue ngaahi kolo.....	39
Tokanga ke tanu 'a e ngaahi hala pule'anga 'i Ha'apai.....	41
Tokanga ki he tōnounou 'i he founa tanu hala & fiema'u ha ola 'o e ngāue pea tolonga tanu halá	44
Fokotu'u ki ha founa 'e lava faka'ai'ai sekitoa taautaha ke fakahoko tanu hala ke vave ngāue ki he ngaahi hala	45
Fokotu'u ke fakakau mai he Lipooti Fakata'u 'i he kaha'ú ngaahi fokotu'u mei he 'a'ahi Fale Alea	45
Fiema'u ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tanu hala mo e ngaahi hala he fonua.....	46
Fokotu'u ke tokangaekina 'a e mahu'inga e kau ngāue lelei mo ngāue taukei he ngāue'anga	46
Fakamālō'ia fakahā mei he Pule'anga ke tokoni'i fakame'angāue ke ngaahi 'aki hala ki he ngaahi 'api tukuhau kakaí	47
Fehu'ia tūkunga pa'anga ngaahi hala pule'anga he kolo 'e 4 'o Tongatapu 10.....	48
Kole ke fai ha ngāue ki he uafu 'o Nomuka, 'Uiha & Vahe Kauvaí.....	49
Kole ke tuku <i>excavator</i> kuo tō ange ki he Vahe Ha'apai ke ngaue'aki keli e kelekele ki hono taki e vaí ki he ngaahi 'apí	49
Kole ke ki'i fakaloloto taulanga Tungua mo Kotú	49
Fokotu'u ke tokanga mavahe tanu ngaahi hala 'i loto Havelu, Fanga mo Tofoa tokoni lahi he fefononga'aki.....	50

Tokanga ki he tu'unga 'i ai e pa'anga tanu hala valitā 'a e vahenga Tongatapu 4 'oku 'i Fale Pa'anga	52
Tali Pule'anga fekau'aki mo 'ene polokalama tanu hala	52
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022	54
Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he Ta'u 20/21	54
Tokanga 'ikai fe'unga pe lahi ngaahi senita mo'ui 'i he ngaahi koló	56
Tokanga Tongatapu 5 ki he polokalama 'ave fakafaito'o ki muli 'a e kau mahaki.....	57
Talamonū ki he fatongia fo'ou hanga atu ki ai 'Eiki Minisita Mo'ui	57
Tokanga ki he lahi e mate fanga ki'i pēpē	58
Tokanga ki he liunga ua fakamole fakapa'anga ki hono tauhi tu'unga fakamo'uilelei kakai	59
Tokanga ki he tu'unga faka'ofa 'i ai me'angaue falemahaki Vainī.....	60
Tokanga ki he tokosi'i kau ngāue Falemahaki Fusipala 'i Ha'apai.....	61
Tokanga ki he kiliniki ki he telinga ihu mo e monga hufanga he fakatapu	62
Tokanga ki he kau mahaki 'ave fakafaito'o ki muli.....	64
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui 2021.....	64
Kelesi	65

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 08 Nōvema 2023

Taimi: 1020-1025 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau kātōa 'a e Hou'eiki Mēmipa hono hiva'i 'a e Lotu 'a e 'Eiki, pea ko e lava ia 'a e lotu ki he pongipongi ni)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou'eiki Mēmipa.

Ui 'o e Falé

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmia Le'ole'ó mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afíó pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí kae 'atā ke fakahoko hono ui e Falé ki he 'ahó ní, 'aho Pulelulu ko e 8 'o Nōvema 2023.

'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Palēmia Le'ole'ó, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonōmiká, 'Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoní mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua ...

<005>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ...'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johhny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. *Dulcie Elaine* Tei, Paula Piveni Piukala. 'Eiki Sea ngata'anga ia e taliui.

Poaki

Ko e poaki 'oku ou ma'u heni kei hoko atu 'a e poaki folau 'a e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakalaka Faka'ekonōmika, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Kei hoko atu pea mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, pea 'oku ma'u mo e tohi poaki 'a *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili ki he 'aho ni, kei hoko atu mo e poaki folau 'a Tevita Fatafehi Puloka, pea 'oku ma'u foki heni pea mo e tohi poaki tōmui mei he Fakafofonga Vāhenga Fili Niua 17 ki he fakataha'anga ko eni, ka ko e fakaikiki 'e toki ma'u ia mei he Feitu'u na 'Eiki Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tu'i Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia ko e 'Eiki Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu foki ki he Fakafofonga 'a e kau Nōpele, tapu atu ki he Fakafofonga e Kakai, mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko e fakataha eni hono ua he uike ni 'oku ui he Falé ke tau vakai ki he ngaahi ngāue 'asenita 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakato, hangē pē ko ia 'oku mou mea'i 'oku 'i he 4.1 pē 'asenita ko u tuku pē falalá ki he Sea e Komiti Kakato ke ne tataki lelei 'a e ngāue 'oku lolotonga fakahoko 'i he Komiti. Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he ngāue ko eni he 'asenita. Na'e tukumai 'a e kole faingamālie mei he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku tokanga ki ai ko e me'a makehe 'oku tui 'oku mahu'inga ke fakama'ala'ala 'i Fale Alea. 'I he'ene pehē te u tuku atu ho taimi 'Eiki Nōpele ke 'ohake e me'a 'oku tokanga ki ai he pongipongi ni me'a mai.

Fehu'ia tu'unga fakalao hono fakamālōlo'o'i Sekelitali ki Muli Potungāue ki Muli

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu atu foki ki he Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he tēpile 'a e Hou'eiki Nōpele pea pehē foki ki he tēpile 'a e kau Fakafofonga Kakai 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea he pongipongi ni koe'uhi ko 'eku vakai hifo 'oku 'i ai 'a e *savingram* 'oku 'osi fakamālōlō'i 'a e Sekelitali ko ē 'o e *Foreign Affair*, pea 'oku 'asi mai he tohi ko eni 'oku 'alu he me'a ko ē

‘a e Matangi Tonga ‘oku ‘i ai ‘a e *Acting* ia ki ai he taimi ni ‘a ia ‘oku ‘i he konifelenisi ko eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e Palēmia ‘a ia ko Paula Ma’u, ka ko ‘eku lave’i ‘Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1030-1035

Lord Nuku : ...Ko e Sekelitali ko ē ko ē pē ko e *CEO* ko ē ‘o e *Foreign Affair* ‘oku hangē kiate au ia na’e liliu e Lao ko ia ke ‘ave ia ki he mafai ‘o ‘Ene ‘Afio. Ka ko e Tu’utu’uni ko ē ‘oku hoko ko ē ‘a eni ko ē ki he pongipongi ni, ‘oku makatu’unga ai e fehu’i ki he Palēmia Le’ole’o pea mo e Minisitā ko eni ‘o e *Foreign Affair* ki hono ngāue’aki pē ‘oku totonu ‘a e fo’i liliu ko eni pē ‘oku maumau’i ‘a e Lao ko ē ko ē na’e hanga ‘e he Fale Alea ni ‘o tali. Ko e *CEO* ko ia ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o ‘Ene ‘Afio. Ka koe’uhi ko e fehu’i pē ia ki he ‘Eiki Minisitā Lao pea mo e Minisitā ko ia e *Foreign Affair* he ko eni kuo ‘osi ‘ave holo ia kuo ‘osi fai e fakamālōloo’i ka ko ‘ene tu’u ko ē he Lao, ko ‘eku fehu’i pē na’e fai ha feongoongoi pea mo e malumalu ko ē ko ē ‘oku ‘ave ki ai ‘a e *CEO* ko ia, pea hoko atu ko eni ko ē ‘a e ngāue ko ē ‘oku fai he ‘aho ni Sea.

Ko e fehu’i ‘Eiki Sea pē ‘oku maumau ‘a e Lao ko eni, ‘a ē ‘oku ‘ave ai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fatongia ‘oku ‘ave ke tuku ki he malumalu ‘o ‘Ene ‘Afio pē ko e *PSC* pē ko e Kapineti ‘oku nau hanga ‘o fai e tuku atu e me’a ko eni ‘Eiki Sea. He ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’isi’i eni. Ko u tui au ‘Eiki Sea ko e me’a ko eni ko e me’a lahi eni. Koe’uhi kiate au ia ‘oku hangē eni ia hano fakafehu’ia pē ko hono puhi’i ‘o e mafai ko ia ‘Ene ‘Afio Sea. Koe’uhi kae toki fakatonutonu mai pē mei hē. Pē ko e hā e founa ‘a ia na’e fai’aki e fo’i liliu ko eni koe’uhi kae toki fai atu ha fakahoha’a. He koe’uhi ko e me’a ko eni ko u tui kuo ‘osi hoko ia ka ko hono fakalao ‘oku ‘uhinga ai hono ‘oatu ko ia ki he Fale he pongipongi ni ke fehu’i ki he Pule’anga pē na’e anga fēfē hono fakahoko e me’a ko eni ‘o ta’efekau’aki ‘a e ngaahi mafai ko ē ko ē na’e liliu ‘i he Lao koe’uhi ki he *CEO* ko eni ko ē ‘a e *Foreign Affair*. Ka ko ia Sea koe’uhi ‘oku tuku atu ki he Hou’eiki Pule’anga ke nau fai mai ha tali, koe’uhi kae toki ‘oatu ha fakamalanga koe’uhi he ko u tui ‘oku maumau e Lao ‘i he me’a ko eni ‘oku fai kapau na’e ‘ikai ke fai ha feongoongoi pea mo e mafai ko ia ‘oku ‘i ai ko ē tu’unga ko ia Sea. Ko e fehu’i ia ‘oku ‘ave ki he Pule’anga he pongipongi ni Sea.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia mo ‘Eiki Palēmia Le’ole’o.

Makatu’unga he Tu’utu’uni faka-Fakamaau’anga liliu ki he lakanga Sekelitali ki Muli/CEO Potungāue ki Muli

‘Eiki Palēmia Le’ole’o : Mālō ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he toenga ‘o e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, fakatapu foki ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele pehē ki he Fakafofonga e Kakai. ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni pē ‘a e me’a ko ia ‘oku lolotonga hoko, pea ko e me’a ko ia ki he fakalao ko e fakataimi koe’uhi ko e Tu’utu’uni Fakamaau’anga ia. Na’e ‘ikai ke fou ‘a e founa ngāue na’e ngāue’aki hono fili ko ia ‘o e *CEO* ‘o e *Foreign Affairs* ‘i he *process* ko ia ‘i he fakatatau ki he Lao. Pea ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea, pea kuo ‘osi ‘ave pē ‘a e Tu’utu’uni Fakamaau’anga ko ia ki he ‘Ene ‘Afio koe’uhi ke ‘afio ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke fai noa’ia ha tu’utu’uni makatu’unga ia ‘i he Tu’utu’uni ‘a e Fakamaau’anga pea ‘oku ou kole pē ki he Minisitā ko ia ‘o e *Foreign Affairs* ke ne fakakakato atu. Mālō.

‘Eiki Sea : Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Tali Minisita ki Muli ki he kehekehe ongo lakanga Sekelitali ki Muli mo e Pule Ngāue (CEO)

'Eiki Minisitā Ki Muli : Mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu atu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Nōpele tapu mo e Palēmia Le'ole'o mo e toenga 'o e Hou'eiki Minisitā tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae fai ha tali 'a e fehu'i ko eni na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Ko e 'uluaki 'oku 'ikai ke tuku pē fakanofa 'a e Sekelitali ia ko ē 'a e *Foreign Affairs* pea 'oku hangē pē ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Nōpele ko e *Secretary* ko e Sekelitali 'a e *Foreign Affairs* 'oku *appoint* ia 'i he *schedule 2*. Pea na'e fakahoko hono *appointment* 'ona ia 'i he *schedule 2*. Ko e me'a ko eni na'e ...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā ki Muli: ... he fekau'aki mo e, pē na'e fakamahino ia 'i he, 'i he hopo ko eni 'i he Fakamaau Lahi 'oku 'ikai ko ha *CEO* 'a e Sekelitali *Foreign Affairs* 'a ia 'oku kehe pē 'a e 'a e *Post* ia ko ē 'a e *CEO* mei he *Post* ko ē 'a e Sekelitali ki Muli. 'A ia ko e *CEO* kotoa pē 'oku *appoint* ia he *Schedule 1* 'o e 'o e Lao ko eni 'a e *Public Service Commission* 'a ia 'i he tu'u ko ē he taimi ni 'oku kehe pē 'a e tu'unga ia ko ē Sekelitali *Foreign Affairs* pea kehe pē 'a e tu'unga ko eni 'a e 'a e *CEO* ki he Potungāue he ko e *CEO* 'oku 'i ai e ngaahi mafai ki he ki he tafa'aki ko ē 'a e ngāue ki he kau ngāue kae 'uma'ā 'a e ngaahi me'a fakapa'anga ki he *operation* ko ē 'o e 'o e potungāue. Pea ko e *recruit* ko eni 'o e *CEO* 'oku pau ke fou ia 'i he 'i he *Public Service Commission* pea ko e me'a ia ko eni na'e na'e fakahoko ko e tu'utu'uni 'oku kei laumālie lelei pē 'a e tu'unga ko ē Sekelitali ki Muli he na'e fokotu'u ia 'i he *schedule 2* pea 'oku na'e fokotu'u pē mo e tu'unga ko eni *CEO* ki he Potungāue, mālō.

Lord Nuku: Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai ko ē hono fakafehu'ia ko ē he pongipongi ni koe'uhí he ko e tokotaha ko ení 'oku 'osi tuku ia kitu'a. Ka 'oku hangē ko e me'a ko eni ko ē hangē ko e ...

'Eiki Minisitā ki Muli: Sea ko e fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke tuku ia kitu'a 'oku kei laumālie lelei pē 'a e *post* 'oku 'ikai ke ala ha taha ki ai 'ikai ke ai ha mafai ia ha taha ke ala ki he tu'unga ko ia 'oku kei tu'u lelei pē 'a e *post* ko eni mālō.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko 'eku lave'i ko e *savingram* ko ē 'oku 'ave holó ka ko u tui pē ko e me'a mahu'inga hono 'ohake ko ē 'i he pongipongi ni 'a e tu'unga ko ení. Pea ko e me'a ko ē 'oku 'ohake ai he pongipongi ni ko e tali ia 'oku mai ko ē 'e he Pule'anga. Ka koe'uhí ko e me'a ko eni ko 'ene toki, ko e toki lave'i pē 'o'ona ia he pongipongi ni tā ko ē ko e me'a ia na'e 'osi, kuo 'osi 'osi fakahoko ia. Ka ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ia ko e Tu'utu'uni Fakamaau'angá 'oku ou 'uhinga ko e founga, founga ko ē hono tuku kitu'a 'a e sino ko eni mo hono fakamālōlō'i pē ko fē taimi 'oku 'ave ai ki hē pea mo fē taimi 'oku faitu'utu'uni ai 'a e *PSC* ki he sino ko ení he ko eni 'oku fakahoko mai ko ē he pongipongi ni Sea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ki'i fakatonutonu atu pē. Ko e *CEO* 'e tu'utu'uni ki ai e *PSC*, ko e Sekelitali ki Muli ko e me'a ia 'a 'Ene 'Afio 'oku 'ikai ke ue'i 'a e Sekelitali ki Muli ko e *CEO* 'oku fai ai ko ē makatu'unga ai e Tu'utu'uni Fakamaau'anga ko e fakatonutonu ia Sea mālō.

Fehu'ia pe ko hai na'e 'i he lakanga Pule Ngāue pe CEO e Potungāue

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ko hai na'e *CEO*? Ko e fehu'i ia he pongipongi ni he koe'uhí ko e tokotaha ko eni ko ē ko ē 'oku 'alu ko ē 'o fakafofonga'i ko eni ko ē 'a e *Foreign Affair* ko e Le'ole'o pē ia koe'uhí kapau 'e fakahoko mai pē ko hai na'e 'i ai he tu'unga ko ia pea toki fakanofō Le'ole'o ko eni ko ē ko ē 'a e tokotaha ko eni ko ē ko ē 'oku, 'oku ne fakafofonga'i ko ē *Foreign Affair* 'i he fakataha ko eni ko ē 'a e kau Palēmia 'a eni ko ē 'oku fai he Pasifiki he taimi ni Sea. He 'oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni ko e me'a lahi eni ke fakafaikehekehe'i he na'e 'uhinga e liliu e laó 'i he Fale Alea ko e toki liliu ni pē Sea. Mea'i pē he Feitu'u na ka ko e 'uhinga ia hono fakafehu'i ko ē he pongipongi ni ke 'uhí he koe'uhí ko e ngāue 'e toki hokohoko atu 'i he 'osi ko eni pē 'oku maumau e laó pē 'ikai ka ko u fakamālō pē au ki he Tokoni Palēmia pea mo e Minisitā ko eni ko ē ko ē ki Muli 'i hono fakahoko mai ta ko e sino kehe ia. 'A ē ko ē 'oku fakahoko mai ko eni ka ko 'eku fehu'i ko hai na'e 'i ai? 'O 'alu hake ai 'o Le'ole'o ko eni 'a ia 'oku taimi ni 'a ia 'oku 'ave leva ia ki he Sekelitali ka 'oku hangē kia aú ko e tu'unga *CEO* na'e fai ki ai ...

<009>

Taimi: 1040 – 1045

Lord Nuku: ... ko e liliu ko ē Laó, kae toki fakatonutonu mai pē. Ka ko e 'uhinga ia ko ē hono fehu'i he pongipongi ní pe 'oku maumau e Laó pe 'oku hoko atu pē Sea. Kae sai pe he ko ena kuo tali mai 'e he Pule'angá 'a e me'a kae toki hoko atu ha ngāue ki ai Sea ki he me'a ko ē 'oku fai he taimi ni 'oku hoko ki he fonuá ni Sea.

Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga ko ē he taimi ní ki he tu'utu'uni ko eni ko ē kuo fai 'e he Pule'angá pea mo e fokotu'utu'u ko ē na'e fai ko ē 'e he Fale Alea ki he Lao ko eni Sea. Ko e fakahoha'a pe ia ko ē 'oku 'oatú kae toki hoko koe'uhí kae hoko atu ho Falé 'ou ki ha 'Asenita ko ē 'a e Feitu'u na kae mālō 'aupito e ma'u taimi. Pea mālō e ma'u tali pea 'ofa 'oku mo'oni e tali 'oku 'omaí, mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā

Tali Minisita ki Muli na'e te'eki ai ha taha 'i he lakanga *CEO*

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea 'a e Fale Aleá kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá. 'A ia ko e fehu'í pe ko hai na'e 'i he tu'ungá? Na'e te'eki ai ke 'i ai ha, na'e toki fokotu'u pe 'a e tu'unga ko eni 'i he 'aho 20 'o 'Okatopá 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni na'e 'omai meí he *Judiciary*. 'A ia pea ko e fokotu'u ko ē 'a e tu'ungá 'oku 'i ai leva e mafai 'a e Minisitā ke ne fokotu'u ha taha ke le'ole'o 'i he tu'unga ko iá kae talitali ke fakahoko 'a e ngāue ki hono *recruit* ha taha ke ne ma'u 'a e tu'unga ko 'eni.

'A ia ko e mafai ko ē ki he *CEO* 'oku 'i he *Public Service Commission* pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi mafai fakalao 'a e tokotaha ko eni 'okú ne ma'u e tu'unga ko e *Chief Executive Officer*. Pea na'e fu'u fiema'u ia ke fokotu'u 'a e tu'unga ko eni kae lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongia 'o e Potungāué, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu he 'isiu ko eni koe'uhí 'oku mahu'inga. Koe'uhí ko e tuku'au mai foki eni 'a e feinga ko ē 'a e Pule'anga 'o e 'ahó ko ē ke fai 'a e *reform* pe ko e fakalelei. Ka ko u tui ko e me'a ko eni ko e fakatātā totonu eni 'a e ta'etokanga ko ē 'a e Palēmiá pea mo e Tokoni Palēmiá ke fai fakalelei 'a e fa'ahinga ngāue pehe ní.

Ko e liliu ko ē ‘o e Lao ko ē ki he *Public Service* pe ko e *Public Service Act*. Na’e hanga ‘e he Pule’anga ia ‘o e ‘ahó

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea, ki’i fakatonutonu atu, fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia Le’ole’o

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Kole ange mu’a ki he Fakafofongá ke ‘ai’ai lelei pē tuku e ‘ai pehē ia ‘oku kovi ia, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘uhinga foki ‘eku fakahoha’á he ko e me’a ko eni ‘oku fai ko eni ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku fo’ou ki he motu’á ni. He ko e ngaahi ngāue pehe ní ne mau fai he lau ta’u

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia fo’ou pe kae ‘ai pe ‘ai’ai lelei pe

Taniela Fusimālohi: Ka ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau ‘a’aku ia ‘oku fu’u ta’etokanga ‘a e

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu pea tangutu ki lalo

Taniela Fusimālohi: ‘A e ‘Eiki Palēmiá pea mo e Tokoni Palēmiá

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘A e Fakafofongá

Taniela Fusimālohi: He ‘oku mo’oni e ‘Eiki Nōpelé

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, fakatonutonu ko ē

Taniela Fusimālohi: Ko e ta’etokanga leva eni

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau fakamokomoko pē, ‘Eua 11 ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e fakatonutonú ki’i me’a ki lalo ka tau fanongo ki he fakatonutonú pea tau toki hoko atu. Ko e taimi ko ē ‘oku fai ai e fakatonutonú ‘e ta’ofi ho taimí kei tuku kakato atu pē ho’o fakamalangá. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki e Falé. ‘Eiki Sea, Fale ‘Eiki ni ke ngāue’aki ‘a e me’a ‘oku fakamatāpule. ‘ikai ke u tui ko ha ‘ulungaanga ē ia ‘oku fe’unga, fakatonutonú ‘oku tu’u pē ia. Pea fai atu e ‘ū me’a ‘oku anga’aki ‘e he tēpile ko ē pe ko e hā hono ‘uhingá fieme’a, laulaunoa.

‘Aisake Eke: Tuku ia, tuku ia!

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tuku e launoá

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko ‘eku ‘uhingá foki eni Sea ko e taimi ko ē na’e liliu ai ‘a e Lao ko ē ki he *Public Service* ‘i he 2010. Hanga ‘e he Pule’angá ia ‘o fakakehekehe’i e me’á ‘e 2, tala ‘enautolu ia ko e Pule ko ē ‘i ha potungāue ‘e *CEO*. ‘I he taimi tatau na’e ‘osi fakahingoa ‘e he Laó ‘a e kau pulé ...

<010>

Taimi: 1045-1050

Taniela Fusimālohi: ... ko e kau Sekelitali mo e kau Talēkita, ko e kamata’anga ia ‘a e ta’etokangá. Hanga leva ‘e he Pule’angá ‘o pehē ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu atu Sea. Sea tau foki mai mu'a ki he 'isiu 'o e, tapu mo e Feitu'u na Sea, tau foki mai ki he 'isiu 'o e 'aho ní. Ko e me'a ko eni 'oku fakamalanga ai e, me'a ki ai e Fakafofongá, ko 'ene toe foki 'ana ki he ngaahi me'a na'e 'ikai ke kau ai e Pule'anga ko eni Sea. Ko e 'omai e me'a ko iá ke hā ki ho Falé ni? Ko e 'isiu ko eni ko e Fale eni 'oku ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku ou fakatonutonu atu, kuo tau 'osi ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea 'oku ne hanga 'o ...

Taniela Fusimālohi: ... me'a ko eni.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Oleva 'oku te'eki ke 'osi 'eku fakatonutonu, me'a ki lalo Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke fai ha lau Pule'anga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: 'Oku hokohoko e Pule'angá ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko e me'a 'oku hokó Sea ...

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'ikai ke tau fakata'etokanga'i 'etautolu e ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko 'etau 'alu tautolu ...

(Na'e tamate'i 'e he 'Eiki Sea 'a e me'a fakaongó.)

'Eiki Sea: Ko e tu'o tolu pē 'eku toe lomi'i ho'o me'a fakaongó 'Eua 11 ko ho me'a ia kitu'á. 'Oku 'ikai ke tonu ke mou fa'a vili mai ke u ngaue'aki 'a e me'a tamate'í. Te ke tali ke 'osi e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā ko 'ene fakatonutonu pea 'e toki tuku atu leva ho taimi kakato ke 'omai ho tali mo ho fakama'ala'ala. He 'ikai ke mou anga 'aki Hou'eiki e toutou fakafekiki hení ko e Fale Aleá eni pea 'oku mou lolotonga maumau'i e Tu'utu'uni e Falé. Mo 'ave 'ulungaanga ko ená ki he Komiti Kakató ko e Seá eni 'oku tali mai ki ai. 'I he Fale Aleá 'oku tau ngaue'aki e lea faka'apa'apa, tauhi e molumalu 'o e Falé mo e ngeia 'o e Hou'eiki Fakafofongá. 'Eiki Minisitā hoko atu ho'o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Fale 'eikí. Sea ko e me'a ko eni ne me'a ki ai 'a 'Eua 11 Sea ko e fu'u lao ia na'e nofo mai 'aki he fonuá ni. Ko e hā e me'a 'oku 'ohake ai 'isiu ko iá hení? Ko e 'isiu ko eni ko e lao fo'ou eni ia 'oku fokotu'utu'u ia e Pule'angá, Pule'anga ko eni, Pule'anga 'o Hu'akavameilikú. 'Oua te tau 'omai e me'a mei tu'a 'aupito tu'a taimi 'o e Pule'anga ko eni 'o fa'o 'o nau hanga 'o tukuaki'i 'aki e Pule'anga ko eni. Pea 'oku anga 'aki ia he tēpile ko eni Sea, na'e hoko 'aneafi. Ko eni 'oku toe hoko he 'aho ni. Ko e hā e me'a 'e fua hia ai 'a e Pule'anga ko eni 'i he 'ū me'a 'a e Pule'anga na'e hoko kimu'a pea fakafaikehekehe'i e me'a ko iá he koe'uhí 'oku nau mea'i pē me'a ko eni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11 'oku ou tali e fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ke u ki'i ...

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea ki he Lao PSC na'e tali he 2010 mo e 2020

'Eiki Sea: Ko e ngaahi liliu ena he 2010, kātaki pē 'Eiki Palēmia Le'ole'o, ko e ngaahi liliu ena he 2010 'i he Pule'anga 'o Feleti Sevelé. Ko e me'a ke tau tokanga ki aí ko e me'a na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Euá fekau'aki pea mo hono fakanofu 'a e Le'ole'o ki he tu'unga 'o e lakanga ko e CEO 'o e Potungāue ki Mulí. Ko e Lao 'oku tonu ke mou tokanga ki aí Hou'eiki Fakafofonga na'e liliu he 2020, 'a ia ko hono tākaki ki he *schedule 2* 'a e lakanga ko ē Sekelitali ki he *Foreign Affair*.

Pea mahino leva 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá he hopo na'e fai he 'aho 24 'o Siulai 'o e ta'u ní, 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá ta ko ē 'oku kehe pē 'a e tu'unga 'a e Sekelitali ki he *Foreign Affair* mei he lakanga ko e CEO. 'A ia ko e taha 'oku fakanofu mei he 'Ene 'Afió, ko e taha 'oku fakanofu fakatatau ki he Lao 'o e PSC. 'A ia hangē ko e fakamatala ko ē 'Eiki Minisitā na 'oku, 'i he'ene mafai 'i he laó 'oku ne fakanofu 'a e Le'ole'o ki he lakangá ka nau toki vakai ki he founa ngāue fakatatau ki he Lao 'o e PSC.

'A ia ko e me'a ia 'oku ou ma'u ko ē he pongipongí ní ke ke fakao fiofi mai ho fakamalangá ki he 'isiú, ko e hā e 'uhinga 'oku kehekehe ai 'a e lakanga ko ē Sekelitali mei he CEO mo e mafai ko ē 'oku ne hanga 'o fakanofu e ongo lakangá. 'I he kuohilí na'e tokotaha pē, 'ahó ní 'oku hangehangē 'oku hanga he Fakamaau'angá 'o fakamavahe'i e ongo lakangá ki he sino 'e ua, ko e anga ia 'eku ma'ú.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu pē 'e taha Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 'Uluakí pē Sea ko u kole fakamolemole atu 'i he 'ulungaanga ta'etaau na'e faí ka ko 'eku fakalea atú Sea 'eku fakatonutonu ko e Lao ko ē e 2010 ko e tali ia 'e he Fale Aleá, ko e me'a ia na'e tali 'e he Fale Aleá he 'aho ko íá. 'Oku fu'u ta'efaka'apa'apa ia ke tukuaki'i pehe'i 'a e to'u ngāue na'a nau ngāue po'ulia, 'ahoa koe'uhí ke lava e ngaahi ngāue ko eni na'e faka'amu ki ai 'Ene 'Afió pea ko e me'a ia na'e faí. ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fiema'u ke fakatonutonu, fakatonutonu 'oua 'e tukuaki'i e kakai ko ē na'a nau māteaki 'a e ngāue 'a e ngaahi 'aho ko ia, mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, pea ko e, 'oku ou kole fakamolemole atu pē Sea 'i he maumau'i ho tu'utu'uni, ka 'oku ou kole atu pē mu'a Sea ke tuku mai pē ke hoko atu pē 'eku malanga he ko e, ko 'eku 'uhinga eni Sea, pea ko e 'uhinga ia 'a e hoko 'a e fo'i palopalema ko eni na'e 'osi taimi pē ia ke fakafoki 'o fakatonutonu 'o pehē ni, ke ngāue fakataha 'aki 'a e

me'a, 'a ia ko e *CEO* ko e Sekelitali pē ia 'o e *Foreign Affairs*. Ko e fakatātā eni ki he tokotaha ko eni 'oku 'i he 'Ofisi ko ē 'o e Palēmia, 'oku fakataha' i ai 'i he ngaahi fonua ia 'e ni' ihi 'oku kehekehe, 'oku kehe 'a e Sekelitali ia ki he Kapineti, nofo taha pē ia ki he pisinisi 'a e Kapineti, kae nofo taha pē 'a e pule ia 'o e 'ofisi ki he fakalele 'o e ngāue 'o e 'ofisi.

'A ia ko e me'a ko ē 'oku ou fakatokanga' i 'a e fetōkehekehe 'aki ko ē 'a e fokotu'utu' u 'o e ngaahi lakangá pea ko e me'a ia 'oku hoko ai ko ē 'a e palopalema he 'aho ni, koe' uhi pē ia ko e fo' i lao ko ē 'o e 2010 pea na'e toe fakatonutonu 'i he ngaahi ta' u kimui ke pule. Ko e me'a ia ko ē na'a ku 'uhinga ko ē ki ai na'e 'osi tonu pē pea na'e 'osi taimi pē ia ke fai ha fakalelei ki he fa'ahinga *appointment* pehē ni ke tu' u totonu. Kapau leva 'oku kehekehe, ko e hā leva 'a e ngāue ia 'a e Sekelitali 'o e Sekelitali ki Muli, ko e hā leva 'a e ngāue ia 'o e me'a ia ko ē 'oku talamai ko e *CEO*, 'oku mahino 'a e *CEO* 'oku tuku mai ia 'e he lao, 'oku fakamatala mai ia 'a e ngaahi ngāue 'oku totonu ke ne fai. Pea 'ikai ke ngata pē ai, 'oku toe fa' u mo e fakamatala ngāue ko ē 'oku ui ko ē ko e *job description* ke ngāue' aki 'e he ngaahi potungāue. Pea 'oku kau 'a e kau *CEO* 'i he fa' u ko ē 'enau *job description*, ko e taimi eni ko ē 'oku totonu ai ko ē ke tau tokangá he 'oku ou mo'oni 'ia 'i he talanoa ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Nōpele 'Eua 11.

'Oku 'ikai ko ha me'a si'isi' i eni he ko 'etau alasi eni 'a e lakanga taupotu taha ki 'olunga 'o ha potungāue. Pea 'oku 'i ai 'a e mamahi ai pea 'oku 'i ai 'a e lele 'a e ngaahi ongoongo 'oku a' u ki muli he koe' uhi he ko e tokotaha eni 'oku ne 'i he lakanga ko eni 'o fakafofonga' i kitautolu ki he ngaahi me'a fakavaha' apule'anga. Ko ē 'oku ha atu ia ki he fakataha ko eni 'oku lolotonga fai ko ē 'i Lalotonga 'i he kau taki ko ē me'a 'oku 'i ai 'a e palopalema ia 'oku hoko 'i Tonga 'oku 'i ai 'a e tama ia ko ē 'e 'oatu mo e lakanga ia ko ē 'o e *Foreign Affair* ke le'ole' o ia ai.

Pea kia au ia 'oku fepaki 'a e fa'ahinga fokotu' u pehē ia mo e anga 'o e tukufakaholo ko ē ngāue 'a e Pule'anga, 'e toe to' o atu mo e lakanga 'e taha ke fakapipiki atu ki he lakanga 'oku 'iate ia 'oku 'osi fe'unga pē ke ne fakahoko 'a e lakanga 'oku fekau' aki ia pea mo e ngāue 'a e Pule'anga pea mo e Fale ni.

Taukave Pule'anga makatu'unga e liliu ki he lakanga mei he Tu'utu'uni Faka-Fakamaau'anga

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea, fakatonutonu atu Sea. Ko e ngāue 'oku faí makatu'unga mei he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga, pea 'oku kehekehe pē 'a e *CEO* mei he Sekelitali. Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ai... 'Oku 'ikai ko ha 'ai noa'ia eni ko e Tu'utu'uni Fakamaau'anga, pea 'oku 'osi 'ave ia ki he 'Ene 'Afio, mālō.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, Sea ko e ki' i kole pē ki he Fakafofonga ko e ki' i tokoni pē Sea.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea ki he tu' u 'a e Lao fekau'aki mo e lakanga CEO/Sekelitali ki Muli

'Eiki Sea: Ko ia, kātaki pē 'Eiki Minisitā Mo'ui, te u, ko 'eku tokoni eni ki he Fakafofonga, te u kole pē ki he Kalake ke 'ohake 'a e lao ko eni ki he *Public Service* ke tau me'a ki ai. 'I he Faka'uhinga Lea, ko e 'Ofisa Pule Ngāue, 'a ia ko e lakanga eni 'oku le'ole' o ko ē ki, 'a ē ko ē 'oku fakanofa ko ē 'e he Minisitā ke le'ole' o 'i he 'aho ni, 'oku 'i he malumalu ia 'a e *Schedule* (1). 'A ia 'i lalo ko eni 'i he kau ngāue fakapule'anga, ko fē koā, 'i he Faka'uhinga Lea pē, ki lalo hifo 'i he potungāue, ngāue fakapule'anga. 'Oku 'uhinga ia ki he taha kotoa 'oku ngāue 'i ha potungāue 'oku lisi 'i he tēpile (1).

‘A ia ko e *CEO* fakatatau ki he lao ko eni ‘oku ‘i he tēpile (1) ia, ‘a ia ‘oku kau ia ‘i he ngaahi kau ngāue ko eni ‘i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli. Ka ko e Sekelitali ‘oku ‘i he tēpile (2) ia ‘a ē ko ē na’e toki fakahū ...

<005>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Sea: ...Liliu ko ē na’e tali he 2020, tēpile 2. ‘A ia ko e liliu fakamuimui ‘ena fika 24 na’e toki tānaki atu pē he tēpile ko e Sekelitali ki he Ngaahi Ngāue ki Muli.

‘A ia ‘oku mahino ko e Sekelitali ‘oku ‘i tu’a ia he Lao ‘a e *PSC* ko e *CEO* ‘oku ‘i loto ia he Lao *PSC*, pea hangē ko e fakamatala ko eni e ‘Eiki Minisitā ‘i he’ene mafai ‘i he Lao ‘a e *PSC* ‘oku ne fakanofa e le’ole’o ai kae toki fai ha ngāue ke feinga’i pē ko e hā e fakakaukau e Pule’anga pē te nau fakataha’i ‘a e *CEO* ‘a ia ‘oku ‘i he tēpile ‘uluaki pea mo e Sekelitali Ngaahi Ngāue ki Muli ‘oku ‘i he tēpile ua pē ko ‘etau liliu e Lao pē ko e hā. Ka ‘e makatu’unga eni ‘i he Tu’utu’uni Fakamaau’anga na’e tali ‘i Siulai ‘o e ta’u ni. ‘Oku hanga ‘e he Fakamaau’anga ‘o fakamavahe’i ta ko ē ‘oku kehekehe pē ‘a e *CEO* mei he Sekelitali, ka na’a tau ha’u mai he kuohili ‘oku na fakataha pē ‘i he sino ‘e taha.

Ko e me’a pē ‘oku tau fiema’u ke tau fakatokanga’i Hou’eiki. ‘Ikai ke tau lava tautolu ‘o liliu ‘a e mo’oni’i me’a ko eni ‘oku ‘i he Laó ia. Ko e me’a ke tau fehu’i ki he Pule’anga ko e hā ‘enua me’a te nau fai ke tau ‘i he fakatokanga’i ‘i he Fakamaau’anga ko eni ‘oku kehekehe ‘a e ongo lakanga ‘i he sino pē ‘e taha, ka ko ena ‘oku ou tuhu’i atu ‘i he Lao. ‘Oku kehe ‘a e ‘Ofisa Pule Ngāue he ‘oku ‘i loto ia ‘i he *schedule* 1, kehe ‘a e Sekelitali ‘oku ‘i he *schedule* 2 ia fakatatau ki he liliu na’e tali he 2020.

Tokanga ‘Eua 11 ko e palopalemá ko e fakafaikehekehe’i lakanga *CEO*/Sekelitali ki Muli

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko ‘eku ‘uhinga foki ia Sea. Na’e ‘ikai ke tonu ke ‘ai pehē’i ‘a e fokotu’utu’u ia ‘o e kau pule ngāue, he ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku tau hanga tautolu ‘o tofi ua ‘a e ngāue ko ē ko ē ‘a e tokotaha ko eni ‘o ‘ave kongā ki he *CEO* pea ‘ave ‘a e kongā ki he Sekelitali pea ko e me’a ‘oku hoko ai ko ē ‘a e palopalema, ka ko ‘eku fokotu’u ‘a’aku Sea ‘i he lao ko eni ....

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Ko e tokoni mei he ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Tui Pule’anga ne ‘ikai fakakakato e ngāue na’e fiema’u ke fakakakato ‘i he Lao fekau’aki mo e lakanga Sekelitali ki Muli

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘a e Fale Alea. Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē ‘a’aku Sea. Na’e lele mai ‘a e ngaahi potungāue ia ‘o hangē pē ko e me’a ‘a e Feitu’u na Sea. Na’e taha kātoa pē ‘i he *schedule* 1 pea ko e *standard* ia fakalukufua ‘a e potungāue. Sea, na’e toki fokotu’u mai he Pule’anga ‘o e ‘aho he 2020 ‘a e fo’i liliu ko ‘eni ‘o ‘alu ko ē Sekelitali ki he *schedule* 2. ‘A ia ko ‘etau palopalema ko ē he taimi ni mahalo na’e fai ‘a e fo’i fokotu’u ko ia pea ‘ikai ke toe fai ha ngāue ke to’o ‘a e *schedule* 1 kae nofo pē he *schedule* 2. Ka ko e liliu ko ē na’e fai Sea ‘o hoko mai ai ko ē ko ē he ‘aho ni, ‘a ia ko e tui ‘a e motu’a ni na’e ‘ikai ke fai ha ngāue ki ai, ka ‘oku toki hoko e Tu’utu’uni

Fakamaau'anga ko 'eni ke fakatokanga'i ai 'a e fo'i palo...ko e potungāue pē eni ia Sea 'oku hoko ai 'a e me'a ko eni. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga ia Sea ka na'e tali ia he Fale Alea 'o e 2020 'a e fo'i liliu ko eni ke tānaki ki he *schedule 2* mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao ia 'e ni'ihī hangē ko e ngaahi lao 'e ni'ihī ia 'oku kei 'asi pē ai 'a e hingoa motu'a hangē ko e Talēkita Mo'ui.

'Eiki Sea: 'Eua 11 te u ki'i ta'ofi fakataimi pē. Koe'uhī 'oku tokolahi 'a e kau Fakafofonga 'oku nau fie me'a na'a ke fie faka'osi ho taimi toe pē miniti 'e tolu kae toki tuku kakato ha taimi fo'ou ki he kau Fakafofonga ko ē 'oku fie me'a.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea koe'uhī ko e me'a foki ia ko ē ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai ko e 2010 ki he 2013 eni. Na'e 'osi tonu pē ke hanga 'e he *Public Service Commission* 'o fai 'a e fakatonutonu ko eni ke tu'utonu 'a e lao, ka tau lava 'o nga'unu, he 'ikai ke ... 'e toki ha'u 'a e Fakamaau'anga ia 'o fakatonutonu kitautolu, ka 'oku 'ikai ke tonu ko e me'a ke hoko ke fakatonutonu'i mai kitautolu 'e he Fakamaau'anga, ka tau 'uluaki fakatonutonu pē 'etau ngāue ia 'atautolu.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea tapu mo e

Taniela Fusimālohi: 'I he tu'unga ko eni 'oku 'i ai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e me'a ko eni 'oku hoko pē he taimi ki he taimi. 'Oku liliu pē e lao fakatatau ki he fāliunga 'o e taimi. Ko e anga ē tu'u 'a e laó he taimi ko ē, ko 'ene anga eni 'ene tu'u he taimi ni 'a e fakakaukau mo e founa ke ngāue'aki. Pea ko e fāliunga 'o taimi 'e pule ki he'etau ngāue ko ē 'oku fai pea tau 'alu ngāue fakataha ai pē 'Eiki Sea mālō.

Tokanga 'Eua 11 ki he fatongia mo e ngāue Komisoni PSC ke vakai'i lao & ngaahi tu'utu'ni

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e poini pē ia Sea 'i he vaha'a taimi ko ē 'o e paasi 'a e lao ko eni 'oku 'ikai ke tau hanga 'etautolu 'o tukunoa'i ai pē, ka 'oku totonu pē ke tau vakai'i ma'u pē he taimi kotoa. Pea ko u kole ki he 'Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia ke vakai'i mu'a e ngāue ko ē 'a e *Public Service Commission* he 'oku 'i ai honau fatongia ko e 'ikai ko e fakalele pē 'o e ngāue, ka 'oku 'i ai honau fatongia ke vakai'i e laó, vakai'i e ngaahi tu'utu'uni 'oku fekau'aki hangatonu mo e ngaahi me'a pehē ni koe'uhī ko e mo'oni'i me'a 'oku tau a'u ki ai he pongipongi ni kapau na'a tau tokanga 'oku 'ikai ke tonu ia ke hoko, ka koe'uhī ko e fatongia totonu eni 'o e *Public Service Commission* 'oku lipooti ko ē ki he 'Eiki Palēmia pea mo e Tokoni Palēmia ko ia ia 'oku ou fakahoha'a ki ai 'i he 'aho ni...

<007>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi : ... ko e hā 'enua ngāue 'anautolu 'oku fai ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke hoko ha ngaahi maumau pehé ni 'i he lele 'a e ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku mo'oni ia 'oku tau ongo'i 'oku tau ngalivale pea tau fakamā he hoko 'a e me'a pehē koe'uhi ko e me'a ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea ko e me'a pē ia 'oku pau ke hoko. 'Oku hoko ia 'i falehopo 'i he taimi 'oku fai ai 'a e ngaahi hopó 'oku lava 'o fai ai 'a e ngaahi fakatonutonu pea 'oku 'omai

ki he Fale ni ko hotau fatongia ia. Ko e fakatonutonu 'o e 'ū Lao 'i he taimi 'oku ō mai ai ke fakatatau ki he anga 'o e 'uhinga'i lea mo e ngaahi me'a ko ia 'i he taimi ko ia. 'Oku 'ikai ke pehē me'a 'oku 'afio'i pē pe 'oku mea'i ia 'e he tokotaha kotoa pē 'a e me'a 'e hoko he ta'u 'e 10 pe fiha ka hoko mai. 'Ikai 'oku 'ikai ke tau vavalō. 'Oku lava pē ke liliu mei he taimi ki he taimi Sea.

'Eiki Sea : 'Eua 11 toe pē ho'o miniti 'e 1 ka 'oku ou tali e fakatonutonu mei he 'Eiki Tokoni Palēmia 'Eiki Palēmia Le'ole'o, ko e fatongia 'o e Fale Alea ke tau fa'u e Lao, fatongia e Fakamaau'anga ke nau faka'uhinga'i e Lao, fatongia e Pule'anga ke nau fakahoko e Lao. Pea 'e fai 'a e fefaka'apa'apa'aki 'i he ngaahi mafai pule ko eni 'i honau ngaahi fatongia 'e 'ikai ke lele pē 'a e ngāue 'a e Pule'anga ta'efai ha fakaongoongo ki he faka'uhinga 'a e Fakamaau'anga pea 'oku pau pē ke tau fakatokanga'i na'a fiema'u ke tau toe liliu mo e Lao. Ko e anga ia e ngāue 'a e 'ū mafai pule 'oku fai e fengāue'aki mo faka'apa'apa ki he ngaahi faka'uhinga ngaahi fakahoko ngāue pea mo e fa'u lao. Me'a mai toe pē ho'o miniti 'e 1 Fakafofonga.

Fokotu'u ke ngāue fakavavevave PSC ki he palopalema kuo hoko ke 'oua fepakipaki ngaahi Laó

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ka u faka'osi atu au ia. Ko 'eku vakai 'a'aku ia Sea ko u fokotu'u atu 'e au ia ke fakafuofua 'a e me'a ko eni 'o fekau ki he *Public Service Commission* ke nau fai ha ngāue fakavavevave ki he me'a ko eni 'oku hoko. Ke 'uluaki ke liliu 'etau Lao, 'o fakatatau ki he me'a ko ē ko ē 'oku lele ai 'a e ngāue. Ko e Sekelitali 'o e *Foreign Affairs* ko ia ia 'oku ne tokanga'i 'a e Potungāue pea ko e mafai ki hono fokotu'u 'oku 'i he 'Ene 'Afio. Ke fai ha fakatonutonu pehē ke 'oua 'e *overlap* holo 'a e Laó pea 'ikai ke ngata ai, ka ko hono ua, ko e hā 'a e ngaahi lakanga ko ē 'oku kei toe 'o ngalingali 'e hoko ai ha palopalema pehē. Koe'uhi 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lao 'oku kei 'asi ai 'a honau hingoa motu'a ko e kau Talēkita, kau Sekelitali mo e kau Komisiona ke fai hano fakataha'i 'o hangē ko eni 'oku tau sio ki ai 'i he tokotaha 'oku ne fakalele 'a e Potungāue 'a e Palēmia 'oku Sekelitali ki he Kapineti pea toe CEO pē ki he 'Ofisi 'o e Palēmia pea 'oku 'ikai ke hoko ha palopalema ia 'i he lakanga ko ia. Ka 'oku hoko ia 'i he me'a ko eni Sea pea ko 'eku fokotu'u atu ia ke fai mu'a ha ngāue ki ai fakavavevave. Ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai Tongatapu 5.

Tui Tongatapu 5 ke fakatonutonu ke 'oua fepakipaki 'a e Lao he lakanga CEO/Sekelitali ki Muli.

'Aisake Eke : Tapu mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea ma'u e pongipongi ni. Sea ko e ki'i lave hifo pē ki he Lao. 'Oku mahino na'a ku lau e tu'utu'uni ko eni 'a e Fakamaau. Ko e tu'utu'uni ko ia 'a e Fakamaau na'a ne pehē ko e tokotaha ko ē na'a ne ma'u ko ē 'a e *Secretary for Foreign Affairs* 'oku 'asi foki ia 'i he *schedule 2*. Ko ia pē 'oku ne toe ma'u e lakanga ko ia ko e *Lord Privy Seal*. Na'a ne lau leva ki ai ko fē 'a e ngāue 'a e lakanga te ne fai. Na'a ne 'ohake ia, koe'uhi ke fakamahino'i pea na'a ne lave leva ai ke toe fai e liliu e Laó. He koe'uhi 'oku mahino heni ia kiate au 'i he'eku sio atu ko ia ki he me'a, fakamolemole pē. He ko e *schedule 2* 'oku felāve'i ia pea mo e 'u *Agency* 'a ia ko e 'uhinga ia kau ai 'a e 'Ateni Seniale 'a ia ko e CEO pē ia ka 'oku 'ikai *under* kinautolu he *Public Service* hono *appointment* nautolu, 'a ia ko u tui ko e me'a ia na'e 'uhinga ki ai. Ke ha'u pē ia ko e ... He 'oku talu pē tuku mai e fonua ni ia ko e *Secretary for Foreign Affairs* na'e pehē pē *Secretary for Finance* na'e pehē kotoa pē. Pea liliu mai leva e hingoa ki he CEO. 'A ia ko u tui ko e me'a ko ia na'e hoko he 2020 'o 'ikai ke fai e fo'i liliu ko ia 'e *schedule 1* mo e 2. 'Osi ia 'o ha'u 'a e *Secretary* ia for

Foreign Affair ia ki lalo kae tu'uma'u pē e Potungāue. He kapau na'e ha'u e Potungāue 'oua 'e toe hoko.

'A ia ko hono mo'oni 'oku fepaki 'a e fo'i Lao ko eni. 'Oku fepaki he koe'uhi ko e tu'u ko ia 'a e *schedule* 1 mo e 2, tu'u e Potungāue ia he *schedule* 1 kae 'alu hifo 'a e *Secretary for Foreign Affair* 'a ia na'e 'uhinga ai ko e *CEO* na'e lele mai 'alu ia he 2. 'A ia ko e fo'i fepaki ko ia. Ko e hā, 'a ia ko e me'a ia na'e 'omai 'e he Fakamaau ko e tu'u ko ia 'a e 2, ko e tokotaha ko ia na'e 'i ai, ma'u 'e ia e lakanga 'e 2 pē ko fē 'ia naua. He ko e Lao ko eni 2020 'ikai ke hanga 'e ia 'o *define* mai ko e hā 'a e fatongia 'o e *Secretary for Foreign Affair* 'i he'eku vakai hifo ki ai. Ka ko e fatongia pē foki ia na'e fai 'e he *CEO*. 'A ia kiate au ko 'eku vakai hifo ki ai ko e *schedule* 1 ke tau fakatonutonu...

<008>

Taimi: 1105-1110

'Aisake Eke: ... he kapau ko e 2020 ke 'alu hifo ki he *Schedule* 2 tonu leva ke to'o e *Schedule* 'a e *Mission Foreign Affair* mei he *Public Service* kae 'alu ia ko e *Agency* hangē ko e 'Atita Seniale ko e Lakanga ko ē 'o e Palasi ko e *Private Sectary* ko ē 'a e Palasi kuo ha'u mo ia ia ki he *Schedule* 2. 'A ia ko e 'ū me'a ia 'a ia 'oku *CEO* pē foki nautolu ia ka 'oku nau ha'u pē kai kehe ko 'eku vakai hifo ia ki he me'a mo e lau ko ē 'a e 'a e me'a 'a ia ko e ki'i fakalelei pē mālō.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Sea kātaki pē Sea he toe tu'u 'angaua ko u tui 'oku mo'oni 'a e Fika 5 ko e me'a ia ko ē ke tau fai 'i he Fale ni ko hono fakatonutonu e laó ke tau ... Ka 'oku pau ke 'i ai hono founga ke fou ai pea ko e Fale ni 'e faka'osi mai ki ai. Kole atu tuku mai pē ia 'Eiki Sea ke fai, he 'oku fai e ngāue ki he 'ū me'a ni mālō Sea.

Fakama'ala'ala 'Eiki Sea 'uhinga na'e liliu ai Lao 'o e 2020 'o fakamalumu Sekelitali ki Muli 'i he Tepile 2

'Eiki Sea: Ko eni 'oku ma'u hake pē he lekooti ko eni e Fale Alea 'Eiki Tokoni Palēmia ko e Feitu'u na pē na'a ke fakamanatu ki he Komiti Lao 'o e 'aho 'i he 2020 'a e 'uhinga 'a e liliu. 'A ia ko e 'oku makatu'unga ia he kupu 39 ko eni 'a e Konisitūtone 'a ia kupu 39 'o e Konisitūtone ko e mafai ko ē 'Ene 'Afio ke fakahoko ha ngaahi talite mo e 'ū fonua ko eni 'i tu'apule'anga pehē foki ki he ki hono fakanofa ko eni 'a e kau Fakafofonga ki Muli na'e makatu'unga ai hono fakamavahe'i mai 'a e Sekelitali ki he *Schedule* 2 koe'uhí ko e ngāue vāofi ko ē mo 'Ene 'Afio ki hono fakahoko ko ē ngaahi talite.

'A ia ko e 'uhinga ia na'e fai ai ko ē e liliú ko ho'o fakamatala pē eni ki he Komiti Lao 'o e 'aho he 2020 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Tokoni Palēmia 'a ia ko e makatu'unga ia 'oku tau fakatokanga'i pē he 'aho ni kuo 'ohake he Fakamaau'anga 'oku 'i ai e ngaahi fepakipaki pea hangē ko e fakamalanga ko ē 'a Tongatapu 5 tonu pē ke fai ha'atau ngāue ki ai me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he pehē 'oku kehekehe pe lakanga CEO mei he Sekelitali ki Muli

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko u fakamālō pē au ia ki he ngaahi faka'uhinga ko ē 'oku 'omai 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia 'Eiki Sea koe'uhí ko e hangē ko e tu'u ko ē 'a e

laó ko e tu'u foki kimu'a ko ē 'a e Kapineti ko e Sekelitali Kapineti. Na'e 'ikai ke ai ha me'a ia ko e *CEO*. Pea liliu mai leva 'a eni ko ē he taimi ni 'a ia 'oku, ko e Sekelitali Kapineti 'a ia 'oku *CEO*. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga ko ē 'o e pongipongi ni 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku talamai 'oku 'ikai ke ai ha fekau'aki 'a e *CEO* mo e Sekelitali ka ko e hoha'a ko ē 'o e pongipongi ni he 'oku fakamālōlō'i e Sekelitali ...

'Eiki Minisitā ki Muli: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia ko e me'a ia 'oku fai ki ai ko ē 'a e hoha'a.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā.

Fakatonutonu mei he Pule'anga 'ikai ha'anau mafai ki he lakanga Sekelitali ki Muli

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke fakamālōlō'i 'a e Sekelitali he 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'a e *Public Service Commission* pē ko e Pule'anga ki he fo'i tu'unga ko ia 'oku kei laumālie lelei pē 'a e tu'unga ko ia. Ko e *CEO* 'a e Potungāue 'oku 'i he malumalu ia 'o e *Public Service Commission*. Mālō.

Lord Nuku: Sea 'oku 'uhinga foki e 'uhinga ia e fai e fakahoha'a ko eni ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea 'e lava pē ke fai ha'aku ki'i tokoni fakamolemole ...

'Eiki Sea: Tali e tokoni? Ko ē 'oku tali pē tokoni, 'ikai?

Lord Nuku: 'Io tuku ai leva ke 'ai mai e tokoni kau toki faka'osi atu au mālō.

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea ko u kole atu pē ke u hūfanga atu he Tu'utu'uni ho Fale ko e Fale pē eni 'e taha he 'uhinga 'o e feme'a'aki pea 'oku ou kole ke u hūfanga atu kae fai e tokoni ko eni ke maama pē 'oku tu'utu'uni fakakaukau 'a e motu'a ni mo e tu'utu'uni ho'o tohi ngāue ho Fale.

Tui 'oku totonu ke fakalelei'i 'a e palopalema kuo hoko fekau'aki mo e lakanga Sekelitali ki Muli

Kiate au Sea ko e, ko e mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Tokoni Palēmia pea mo Tongatapu 5 'oku tonu ke fai hano fakalelei'i 'o e lao ko eni makatu'unga he kupu 39 'o e fa'u talite 'oku 'i heni Hau pē 'o e fonua 'i he Konisitūtone. 'O 'uhinga pehe ni ia ko e ngaahi fonua ko ē 'oku temokalati ko e *Head of the Government* pea 'oku 'i ai leva 'a e *Secretary* ai 'o e *Government* pē ko e *State* 'a hono fakatatau'i. Ko e ngaahi fonua ko eni hangē ko tautolu mo e *Westminster* ko e *Head of the State* 'a e Kuini ...

<009>

Taimi: 1110 – 1115

‘Eiki Minisitā Fonua: pe ko e Tu’í. ‘Oku ‘i ai leva pea mo e Sekelitali ko eni ‘o e ‘uhinga *Privy Seal* ki he Sila ‘Ene ‘Afió he ‘uhinga he ‘ū me’a fakavaha’a Pule’anga ‘o e Talité ‘oku fai pe ia ‘e he Sekelitali ko íá.

‘I he ngaahi fonua ‘o māmaní he taimí ni ‘i he temokalati mo e fakakonisitūtone ‘o e fakatemokalati. Ko e fonua ‘oku fakatu’i ‘e *Head of the State* e Tu’í pea ‘i ai ai pea mo e Sekelitali ko eni ‘i he ‘uhinga ‘o e *Head of the State*.

‘I he tafa’aki ‘o e Pule’angá, ko e *Head of the Government* ‘e ‘i ai ai mo e Sekelitali he ‘uhinga ko e *government* pe. ‘Oku lava ia ‘i ‘Amelika ‘oku ‘i ai e Sekelitali ai ‘o e *Government* he ‘uhinga ‘o e *State*. Ka ‘oku kehekehe e anga e tu’unga ‘o e ngaahi *diplomacy* mo e tipilometiká ‘i he ‘uhinga ‘o e ngaahi mafai ‘o e ngaahi *foreign policy*.

Kiate au ko e fakatatau ki he kupu 39, ka ‘i ai ha fakatonutonu heni ‘e tonu ange ‘a hono *appoint* ‘e he Tu’í ‘Ene Sekelitali, ‘ene *Privy Seal* ki he Sekelitali ‘i he ‘uhinga ‘o e Kupu 39 ‘i he Talité. Ko e Minisitā ‘o e *Foreign Affair* ko e ngāue ia ‘o e *Executive* pea ko ‘ene *CEO* ‘i he ngāue ‘i he *Public Service*.

Ko e Tu’utu’uni ‘o e Konisitūtone ko e fai Talité ki hono fakamo’oni ha Talite ko e Tu’í pe. Pea ka ‘i ai ha Fakafofonga e Tu’í ha Fakafofonga Fakavaha’a Pule’anga ke fononga he ‘uhinga ‘o ha Talite mo ha ngaahi fakataha ma’olunga ko e Sekelitali ‘o e *Privy Seal*. Ko e tauhi’api pe ‘a e *CEO* mo e ngāue *Public Service* ‘i he ‘uhinga ‘o e *Foreign Affair*.

Ko e tu’u ia ‘etau Konisitūtone Sea, pea ko u pou pou au ke fai hano fakalelei’i hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Tokoni Palēmia Le’ole’ó. Ke fakalelei’i eni ke ‘oua mu’a ‘e fepaki ‘a e mafai pule ‘o e Pule’angá mo e *Head of the State* he ‘uhinga ‘o e ngaahi fakakaume’a ‘o e ngaahi Talite ‘i he kupu ‘o e Konisitūtone ‘i he kupu 39, ko ia pe Sea e ki’i tokoni ki he ‘Eiki Nōpelé. Kae hoko atu e feme’a’akí mālō e ma’u taimí.

Lord Nuku: Kātaki pe ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Kole atu pe ‘Eiki Nopele ke ke fakakakato mai ho’o malanga

Lord Nuku: Ko ia ko ‘eku faka’osí pe ‘a’aku

‘Eiki Sea: Koe’uhí ko u tui ‘oku ‘osi mahino e ‘isiū ko ení

Tokanga ki he faitu’utu’uni Pule’anga ki he sino ‘ikai ha’anau mafai ki ai

Lord Nuku: Ko ia mahino ia Sea, ko e me’a ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki aí ko e faitu’utu’uni ko ē ‘oku fai ko ē ki he Sekelitalí ‘a eni he ‘aho ní. Ko e mafai ko ē ‘okú ne fai ko ē ‘a e faitu’utu’uni ki he Sekelitalí ‘i he ‘aho ní. Pea na’e makatu’unga e liliu ko ē ‘o e Lao ko ení ‘i he ‘ikai ke fakafiemālie ‘a ‘ene tu’u ko ē ‘a e Laó he ‘aho ko íá pea liliu leva ko eni ko ē he 20 ‘a ē ‘okú ke me’a ki aí.

Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e ‘uhingá ‘Eiki Sea, ko e *Chief Executive* ko ē ko ē ‘a e *Foreign Affair, Acting* ko ‘Ilaisipa ‘Alipate. Ko ia ‘oku *acting*, ko e me’a ko ē ‘oku ko ē he ‘aho ní, ko Viliami Malolo ko e Sekelitalí ia. ‘A ē ko ē ‘oku hoko ai ko ē ‘a e fai ko ē ko ē ‘ohake ko ē ‘isiu ko ē e ‘aho ní. ‘A ia ‘oku fai e tu’utu’uni ki he Sekelitalí ka ‘oku ‘ikai ke ‘i he malumalu ia ‘o e Pule’angá ke nau fai ‘a e tu’utu’uni ko íá.

Kapau 'oku 'i ai ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, 'oku 'i ai 'a e mafai ke ne hanga 'o fakahifo mo fokotu'u. 'A eni ia 'oku 'asi ko eni ko ē 'i he *schedule 2* ko eni ko ē 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga Sea. Ko e me'a pe ia 'a ē ko ē 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki aí. Ko e fai e ngāue ki he sino 'oku 'ikai ke nau mafai ke faitu'utu'uni ki ai Sea.

Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'ohake ai he pongipongi ní. 'Ohake ko ē he pongipongi ní 'oku ava e *CEO* pea 'e malava pe ia ke pehē mai 'a e Potungāue ko e *CEO Acting* eni. Ka na'e liliú ke fakahū e Sekelitalí ko ia te ne hanga 'o fakalele ko ē e Potungāue ko ení Sea. Mea'i pe 'e he Tokoni Palēmiá pe ko e Palēmia Le'ole'ó he ko ia na'á ne fakahū mai e Lao ko ení, ke liliu he na'e 'i ai e palopalema. Pea ko hono liliú eni pea 'oku toe fakafoki atu pe fakatonutonu na'e to'ó

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea, ki'i fakatonutonu atu pe 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'Eiki Tokoni Palēmia

Toe Fakapapau'i mei he Pule'anga 'oku 'ikai ke to'o lakanga Sekelitali ki Muli

'Eiki Tokoni Palēmia: Kātaki pe 'Eiki Nōpelé, ne 'osi fakamatala atu pe 'e he Minisitā ko ē ki Muli. 'Oku 'ikai ke to'o 'a e lakanga Sekelitalí, ko e me'a ko ē na'e hokó na'e fakataha 'a e Sekelitalí mo e *CEO* fakatatau ki he laó ko e tu'unga kehe pe 'a e *CEO* 'o e Potungāue mei he Sekelitali ko ia 'oku 'i he tēpile 2 'Eiki Sea. Ko e tēpile 'uluakí 'oku 'i ai e *CEO* ia ko ē 'o e Potungāue ...

<010>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Palēmia Le'ole'o: ... ko e me'a pe ia 'oku faí. Ko e Sekelitali ko ē ki he Tēpile 2 kei 'i ai pe ia. Kei 'i ai pē hono ngaahi fatongia 'ona ko ē ...

Lord Nuku: Sea ko u fakatonutonu atu pē 'oku ou fakahoha'a atu au he Sekelitalí, 'a ē 'oku fai ai ko ē 'a e feme'a'akí 'i he pongipongi ní.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ka ko e toe hā ko ā eni Sea ko e Sekelitali.

Lord Nuku: Ko e, 'ikai ko e mafai fē ena na'a mou hanga ai ko ē 'o ue'i ko ē e Sekelitalí. 'Oku 'ave ia ki he sino kehé. Ko e sino kehe 'oku ngāue ki he Sekelitalí 'a ē 'oku nau faitu'utu'uni ki aí.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e ...

Lord Nuku: 'Oku maumau e laó ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku 'uhingá Sea ...

Lord Nuku: Pe 'ikai?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fakatatau ki he laó ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai ko ē Le'ole'o 'i he *CEO* he 'oku 'i he tēpile 2 'a e Sekelitalí ia koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha *CEO* ...

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu ki aí he ‘oku nau ala nautolu ki he Tēpile 2. Tēpile ‘uluakí ‘oku nau ‘i aí.

Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘uhinga atu ‘eku fakahoha’a atu ko ení ...

Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e ...

Lord Nuku: Ko e tēpile 2, kae kehe ...

Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me’á ia Sea ...

Lord Nuku: Tau toki fakama’opo’opo ā ki ai he ko ena ‘oku talamai ‘e nautolu ‘oku nau tonu pē nautolu.

Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko e me’a ia ‘oku ‘ai ai ko ē *CEO* ‘i he Tēpile 1 ...

Eiki Sea: Kātaki pē Hou’eiki ko u fakatokanga’i e taimí pea ‘oku ‘osi mahino e me’a ia ko ení kia au. Te u kole atu Hou’eiki ke tau hoko atu ki he’etau ‘asenitá koe’uhí kae toki fai ha ngāue e Pule’angá ki he me’a ko ení ‘amui ‘aki ha’anau fakahū mai ha Lao Fakaangaanga ke tau toki alea’i ai. Tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Na’e liliu ‘o Komiti Kakato.)

Me’a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki, mālō homou laumālie. Koe’uhí ko ‘etau taimí, tau mālōlō ai pē ka mou toki me’a mai, mālō.

(Na’e mālōlō ai ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 1145-1150

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato. (Lord Tu’ilakepa)

Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, kole atu ko e taimi ení ‘o e Komiti Kakato, tulou atu pē ka tau hoko atu ē, koe’uhi ko ‘etau Fakamatala Fakata’u ení ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, 2021/2022. ‘Oku ou kole atu pē ke mou me’a mu’a he līpooti ē. Mou me’a pē he līpooti fakamolemole ka tau nounou.

Ko e ‘atita ko eni ko eni na’e toutou ‘ohake, ko e fo’i fakalukufua ia, pea ‘oku ou tui ‘e tuai ‘etau feme’a’aki ‘atautolu ki he me’a ko ia, ka tau hoko atu, Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, me’a atu pē ‘o hoko atu pē ‘i he me’a ko ē ‘aneafi na’e kole ‘e he kau Fakafofonga, tautefito ki ‘Eua 11 ‘a e 26 pea mo e 38 miliona. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Sea mahalo ko e 38 miliona Sea na’a ku ‘osi tali pē ‘aneafi, kae tuku pē mu’a ke u toe tali. Ko e 38 miliona ‘oku fakamoleki kotoa pē ia ‘i he ngaahi *project* ko eni ko ē na’e ‘uluaki ‘oange kiate kinautolu, uike 2 na’e toki ‘osi Sea na’e ‘a’ahi mai ‘a e *mission* ‘a e *World Bank*, ki Tonga ni pea na’e ‘i ai ‘a ‘enau fakakaukau ke ‘i ai ‘a e ‘u fo’i hala ‘e 2 ke to’o ‘i Vava’u, ‘a ia ko e fo’i hala mei Leimātu’a ki he, ki Tapana pea mo e fo’i hala pē mei Leimātu’a hifohifo ki Tefisi ‘i lalo.

Na’e kole ‘a e motu’a ni ia ke hoko atu pē e ngāue he’e lava pē ‘e he potungāue ‘o tokoni ki heni ke faka’osi ‘a e ngāue ko ia. Ko e fakafiefia Sea he ‘oku hoko atu ‘a e ngāue ko ia, pea ko e pa’anga ko ia ‘oku tuku pē ia ‘i he potungāue he ‘ikai ke ‘alu ia ki ha *sector* kehe. Mahalo ko e me’a fekau’aki pea mo e 38 miliona, mahalo ko e me’a pē na’e ‘ikai ke u tali ‘aneafi Sea, ka u ko e kole ‘a e Fakafongā 10 ki he ngaahi fokotu’unga maka pē ia ‘oku tuku ‘i he ‘u hala, ‘i he ngaahi hala ‘o e ngaahi feitu’u kehekehe pē ia ‘i Tonga ni, ‘a ia ‘oku meimei tofuhia ai ‘a Tonga ni ‘i he tanu hala ia ko ē ngaahi fu’u hala eni, tanu hala motu’a ia Sea, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e sio ‘a e potungāue ke nau ō atu ‘o fakakakato ‘a e ngāue ko hono teke’i pē kae lava ‘a e ngaahi mīsini ‘o fononga atu ki he, ki honau ngaahi ‘api ‘uta.

Sea ka ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e līpooti Sea, he koe’uhi he ‘oku ou tui mahalo kuo ‘osi kakato pē mahalo pea ‘oku fiamālie pē mo e kau Fakafongā ki ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki’i fehu’i paasi atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ...

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou, ‘io ... kātaki pē ‘e Tongatapu 4, kae faka’osi mai pē he na’e ‘i ai ‘ene ki’i taimi ‘aneafi, tuku mai pē ki’i miniti ‘e 2 ē, pea hoko ‘a e Feitu'u na pea hoko leva ‘a ...

Māteni Tapueluelu: Sai pē Sea. Ko e me’a he na’a ne mei to’o kakato ‘aneafi, ka ko eni ‘oku sai pē kapau ‘e toe ‘oange ‘a e ‘aho ni ki he tokoua, mālō.

Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’utu’u ki ha hala fakakavakava ‘a ‘Eua moe fokotu’u ke hiki tu’u’anga mala’e vakapuna.

Taniela Fusimālohi: ... ‘io ko e ki’i fehu’i faka’osi pē Sea koe’uhi ko e me’a ko eni ki he fakamatala ko ē ki he mala’evakapuna ‘i he līpooti na’e ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ko ē ki he mala’evakapuna ko ē ‘o ‘Eua ke hiki mei he tu’unga, tu’u’anga ko ē ‘oku ‘i ai he taimi ni, koe’uhi he ‘oku tu’u kehe ia mei he tākoto ko ē ‘a e ngaahi mala’evakapuna, pea na’e ‘i ai foki ‘eku fakakaukau ke hiki ki ha feitu’u, pea hoko ‘a e mala’evakapuna ko ia ko ha mala’e vakapuna talifaki ki he mala’e vakapuna Fua’amotu ‘i Tongatapu ni.

Ka ko e kole pē ki he Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai angé ‘a e kongā ko ē.

Pea ko hono ua, na’e ‘i ai foki ‘a e vakai ‘a ia ko e me’a ko eni ia na’e fai pē foki ‘a hono tālānga ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea ko hono ua ko e me’a ko eni ki he hala fakakavakava, fakamālō ‘i he hala fakakavakava ko ē ki lalo he ngāue ‘oku fai ki ai, ka na’e ‘i ai foki ‘a e fakakaukau ...

<005>

Taimi: 1150-1155

Taniela Fusimālohi: ...Ki he fo'i vaha'a ko ē 'o e kolo ko ē ko Ta'anga 'i 'olunga he tele'a pea mo 'Ohonua ko ha ongo hala fakakavakava ke fai hano ngāue'aki 'o kapau 'e 'ikai ke ngāue 'a e hala fakakavakava ia 'i lalo koe'uhī ko ha hoko ha fakatamaki hangē ko e peau lalahi, pea ka 'i ai ha fiema'u fakavavevave 'oku 'i ai ha hala fakakavakava hono ua ke ngāue'aki. Pea ko u lave'i pē 'Eiki Minisitā na'e 'osi lava mai 'a e *JICA* kau Siapani na'a ku 'i 'Eua 'i he taimi ko ia 'ou talanoa kia nautolu ke nau ōmai pē 'o fakataha mo e sio ko ē ki he uafu, ke 'ai ange ha fakama'ala'ala ange mu'a 'a e 'Eiki Minisitā ki he mala'evakapuna fakakaukau ko ia pea mo e tafa'aki ko eni ko ē ki ha hala fakakavakava hono ua.

Pea ko hono tolu pē 'e Sea ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhī ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he uafu mu'a na'a lava mu'a 'a e Potungāue Malini pē ko ē tafa'aki Malini pē ko ē 'o 'ene potungāue ke ki'i tokanga mai pē ki ha la'i tēniti pē ke fakamalumu ai 'a e kakai he tali ki he vaka 'i he uafu ko ē 'o 'Eua mo ha'anau sio pē ki he ki'i fale fakafiemālie ki ha tu'unga lelei pē pe ko e hā ha ngāue te mau fai fakataha ke fakalelei'i pē 'a e tafa'aki ko ia, ka ko e anga ia 'a e vakai Sea ki he ongo fo'i me'a 'e ua ko ia Sea mahu'inga ki he vahefonua koe'uhī ko e tu'unga fakatu'utāmaki ko ē 'a lalo 'oku 'i ai mo e mala'evakapuna mālō Sea.

Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e ngāue hala fakakavakava ki 'Eua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea mālō tapu mo e Feitu'u na Sea fakamālō heni he fehu'i. Te u kamata pē mei he hala fakakavakava. Na'a ku 'osi tali pē eni 'aneafi kae tuku pē mu'a ke u toe tali. Ko e hala fakakavakava ko eni ko ē 'i lalo Sea 'oku 'osi fakapa'anga ia 'e Nu'usila pea na'e 'omai 'e Nu'usila 'a e 1 miliona pa'anga Nu'usila. Na'e 'i ai hono 'esitimetu ko e 1.2 miliona Tonga pea 'oku fakatau mai 'a e hala fakakavakava. Ko e hala fakakavakava ukamea eni Sea 'oku ha'u kātoa ia mei Pilitānia 'a ia 'oku fe'unga ia mo e 1.2 miliona 'o a'u mai ki Tonga ni. Lolotonga fai e talanoa pea mo e kautaha ko eni. 'A ia 'oku ofi 'aupito 'osi 'omai 'e Nu'usila 'enau pa'anga ko e toe eni ia ke totongi mei Tonga ni 'a e hala fakakavakava ko eni mei Pilitānia.

Ko e hala fakakavakava ko eni ki 'olunga hake Sea 'oku talanoa eni ia ki he kolosi hangatonu mei he tu'a 'Ohonua ofi atu pē he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi pea mo e 'apiako 'alu hangatonu pē ia ki Hango, pea na'e mo'oni pē me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga na'e 'osi ha'u 'a e *JICA* mei Siapani 'o nau sio ki ai. Pea ko e *process* ia ko ia Sea 'e 'i ai hono ki'i taimi pea ko e pa'anga lahi ia, ka 'oku tu'ulāhoko 'a ia 'oku fai ki ai 'a e sio 'a e Pule'anga pea 'oku hoko atu 'a e ngāue ko ia 'oku ngāue mai ki ai 'a e *JICA* he 'oku kau ia he *pipeline* 'enau ngāue pea te nau mu'a mai kinautolu 'i he ongo *project* lalahi 'e ua 'a ia ko e fōsoa Nuku'alofa pea mo e mala'e vakapuna ko ē 'o Tonga ni.

Sea ko e me'a ko eni ko ē ki he mala'evakapuna, ka u talanoa ai ko ē ki he mala'evakapuna ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā fakamolemole ke me'a mai ko e hala fakakavakava ko e ukamea 'omai mei Pilitānia he taimi ni?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ia, ko ia Sea ko e ki'i hala fakakavakava ia ko ē 'i lalo.

Sea Komiti Kakato: 'A 'Eua 'i lalo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eua 'i lalo.

Sea Komiti Kakato: He ve'e uafu.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Lolotonga *process* ia fakapa'anga ia 'e Nu'usila. 'Osi 'omai 'e Nu'usila ia 'a e 1 miliona Nu'usila ko hono 'esitimeti ke totongi Pilitānia fe'unga ia mo e 1.2 miliona Tonga.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu'utu'u Pule'anga ki he teu hiki mala'evakapuna 'Eua

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e mala'e vakapuna Sea ke u lave atu pē au ki he ngāue ko ia 'oku 'amanaki ke fai. 'Oku 'amanaki ke fai e fo'i ngāue tataua na'e fai 'i Ha'apai ki he mala'evakapuna ko ē ko ē 'o 'Eua. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō'ia ai ki 'Aositelēlia pea mo e *ADB* nau *co-fund* 'a e *project* ko eni ko e 'ai ke fakalelei' 'a e mala'evakapuna ko eni 'o 'Eua.

Ko e fehu'i foki ia ke hiki 'o e mala'evakapuna ki ha feitu'u fo'ou 'a ia ko e *site* fo'ou eni Sea mahalo ko e mala'e vakapuna 'o 'Eua 'oku tu'u ia *North South* he anga ko eni ko ē 'ene tu'u he taimi ni kae *prevailing winds* 'oku ha'u ia mei he *East West*. 'Oku 'ikai ke tu'u angamaheni tu'u pēhē ha mala'evakapuna. Pea 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ke hiki ki ha feitu'u.

Sea ko e fakakaukau ko eni 'ikai ko ha me'a fo'ou ia ko e me'a pē ia na'e alea'i mai ia kimu'a mea'i pē ia he Fale ni mahalo na'e toutou hū mai ki heni. Ko e toe eni ia ke ma'u ha konga kelekele ke fai ai 'a e langa ko eni. Sea ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi feitu'u na'e fokotu'u pea 'oku kau eni 'a 'olunga feitu'u ko eni ko ē 'oku ui he taimi ni ko palasi 'oku 'i ai 'a e konga kelekele ai mahalo na'a fiema'u, na'a lava ke tu'u ai 'a e mala'e vakapuna ko eni. Sea ko ha mala'e vakapuna hangē ko 'Eua 'e fiema'u ia ke si'isi'i'aki ha mita 'e 400. 'Oku faingata'a 'aupito 'a 'Eua ke ma'u ha toe feitu'u 'oku tokalelei fe'unga ke tu'u ai ha mala'e vakapuna.

Sea mahalo ko e me'a faka'osi Sea hangē ko e uafu. 'Oku lolotonga fai 'a e pōtalanoa ia pea mo 'Eua ke toe sio...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : ... koe'uhi ko e vaka fo'ou ko eni ko ē ko e Malau ki'i lahi ange pea ki'i lōloa ange pea 'oku ai 'a e ngaahi feitu'u ai fiema'u pē ke fakaloloto. Lolotonga sio pē 'a e Potungāue pea mo e *project* ko eni ko ē 'a e *ADB* ki he ki'i fale fakanonga ko eni ko eni ko ē 'oku 'amanaki ke tu'u 'i uafu mo ha fale talitali'anga pāsese. 'A ia ko e tu'u ia ko ē 'o 'Eua Sea pea 'oku fai 'a e ngāue ki ai. 'Oku kole pē heni ki he Fakafofonga ke tuku mai mu'a hano ki'i taimi ka 'oku 'amanaki ke fakahoko 'a e ngāue ko ē. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ki'i 'oleva pē Ha'apai 12 kae ki'i hoko mai 'a 4 ē he na'a ke me'a 'aneafi. Tongatapu 4.

Fakama'ala'ala Tongatapu 4 ki he loli na'e hā 'i he Lipooti 'Atita na'e puliá

Māteni Tapueluelu : Mālō 'aupito 'e Sea. Mālō ho'o laumālie ki he ho'atā ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato Sea kae tukumu'a 'a e ki'i taimi ko eni ke 'oatu ai ha ki'i fakahoha'a fekau'aki mo e lipooti fakata'u ko eni 'a e Potungāue Ngāue Lalahi ta'u 2021/2022. Sea ko 'eku kole pē ki he Hou'eiki Mēmipa ke 'omai mu'a ha ki'i faingamālie ke u ki'i fakama'ala'ala atu 'a e ki'i *issue* nounou ko eni. Na'a ku

fakavave au ‘aneafi ki he ki’i fiema’u fakalao pau toki ma’u ‘a e fakamatala ko eni he feme’a’aki fekau’aki pea mo e loli ‘i he vāhenga ‘o e motu’a ni. Kole pē Sea ko ‘ene tau tonu ki he motu’a ni ke u ki’i fakama’ala’ala nounou atu pē.

Ko e mo’oni na’e ‘i ai, ko e taimi na’e fetongi ai ‘a e motu’a ni ‘i he ta’u ‘e taha ko ia kuo maliu atú, na’e hanga ‘e he Kosilio ‘o e taimi ko ia ‘o fakatau atu ‘a e loli na’a mau kole ko e ‘omai ‘o tokoni kae ‘oange ‘a e loli mei he Pule’anga ‘o ngāue’aki ‘e he Kosilio. Me’apango Sea ‘oku ‘asi mai ai ‘a e fakamatala ko ia ‘a e ‘Atita ‘oku nau fiu kumi ‘a e loli ko eni pea pehē tokua na’e ma’u ‘a e loli ia ‘oku tau he ‘api ‘o e Fakafofongá. Pē ‘oku mo’oni pē ‘oku ‘ikai mo’oni ia ka ‘oku ‘ikai ko e motu’a ni ia. Ko e me’angāue kātoa ‘a e Kosilio ‘oku tuku ia ki he ‘Ofisi ‘o e Kosilio ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue ia ‘e ‘ave ki hoku ‘apí a’u ki ha me’a *photocopy* pē ko ha komipiuta ‘oku tuku kātoa ia ‘i he ‘Ofisi ko e ‘uhingá ko ‘etau Tu’utu’uni ia ko e feitu’u ia ‘oku totongi. Ko e ‘Ofisi ko ia ‘o e motu’a ni ‘oku ‘i hoku ‘api ko e ki’i motu’i me’angāue pē ia ‘a e motu’a ni ko hono ‘uhingá for *privacy*, ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau fie talanoa ke ‘oua ‘e toe fanongo ki ai ha taha.

Ka ko e me’angāue ko ia Sea kuo mau ma’u ‘a e tohi *transfer* na’e fakakakato ‘e he Fakafofonga Mālōlō hono to’o e koloa ko eni mei he lisi e koloa ‘a e Pule’anga ‘o ‘oange ia ko ē ki he Kosilio ‘i he taimi na’a ne hanga ‘o tokanga’i mai. ‘A ia ‘oku kakato ‘oku mau ma’u ‘a e pepa fakapule’anga ko ia. Pea ‘oku fifili ai ‘a e motu’a ni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e pepa fakapule’anga hē pea ‘omai ai ‘a e fakamatala ‘Atita pehē ‘oku fiu kumi ‘a e loli ia ko eni ka ko e motu’i loli ko ia tuku ā ia ki he motu’a ni ko ē kuo ‘osi *transfer* Hou’eiki ‘a e me’angāue ko ia. Ko e fakamatala ia ‘oku mau ma’u ‘oku ‘i ai mo e ngaahi vāhenga kehe ‘oku tokoni’i pehē foki.

Tokanga ki he visone ‘a e MOI ke ‘oua ‘e filifilimānako ‘ene fakahoko fatongia

Sea ka u foki mai ki he’etau Fakamatala Fakata’u ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i *issue* lalahi ‘e 2 ‘oku ou fie lave ki ai. Ko e ‘uluaki Sea ke taki ho’omou tokanga ki he peesi 17 ‘o e fakamatala ko eni. ‘Oku mahu’inga ‘aupito eni hangē eni ha mape folau ‘oku hanga ‘e he Potungāue ‘o fokotu’u ke ne takitaki ‘aki ‘ene ngāue. ‘A ia ko ē visone mo e misiona he peesi 17 e faka-Tongko ēKo e mahino ‘a e visoné ko e misiona ko hono fa’u ha ngaahi Tu’utu’uni Ngāue ki he ngaahi ngāue lalahi. ‘Oku poupu ke ne fakahā sino mai ha sistemi ‘oku falala’anga tu’uloa mo malu ki he fiema’u fakangāue lalahi. Pea ko e ngaahi ‘ulungaanga fakangāue ena ‘oku mahu’inga nau fokotu’u mai hangē ha ngaahi *values*. ‘Uluaki ko e faitotonu. 2) ngāue fakataha. 3) potupotu tatau pea ‘oku pehé ni hono fakamatala.

‘Oku tukupā ‘a e Potungāue ke ‘oua ‘e filifilimānako ‘a e ngaahi ngāue mo e sēvesi kotoa pē. Hoko hifo ai ki he ‘ilo fo’ou, taki ngāue mo e fakapolofesinale. ‘Oku tukupā ‘a e Potungāue ke tu’ukimu’a he ngaahi ngāue kotoa pē ‘oku ne fakahoko. Faka’of’ofa hono tohi Sea pea ko u tui pē ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha Potungāue ia ‘e ta’efie kakapa ki he ngaahi fokotu’u fatongia ko eni ‘Eiki Sea. Ko e 2 ‘aki pē eni ‘a e Potungāue ‘oku ou lau ‘enau visone ‘oku ofi ‘i he feinga ke lelei tahá hangē ko e polofsinale tukupā ‘a e Potungāue ke takimu’a.

Ko e ‘uluaki ko e Potungāue *Revenue* na’a nau tukupā ke nau hoko ko e Potungāue lelei taha he fakapolofesinale. Ko e 2 ‘aki pē eni ‘oku ou lau ...

<008>

Taimi: 1200-1205

Mateni Tapueluelu: ... vīšone mo ha ngaahi kaveinga ngāue pē ‘i he potungāue ko eni Sea.

‘Oku ou loto au Sea ‘oku ou kole atu pē ke u fēhu’i ki he Minisitā. Ko hono ‘uhingá ‘oku omi e kāinga ko e motu’a ni mahalo na’a ne taki ‘a e fuofua ‘a’ahi fakavāhenga ‘o e ta’u ni nau fakahoko ‘e au ‘i Fepueli. Ko hono ‘uhingá na’e te’eki ke lava ‘o e ‘a’ahi vāhenga ‘i he ta’u ko ē nau ‘i tu’a ai pea na’a ku fakatovave leva ke fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko eni. ‘O ongo mai ai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni pea ko u loto pē ke u fakalau atu. Ma’ufanga, ‘Amanaki Fo’ou, ‘Umusī, Fangaloto nau fakahoko mai e me’a ko eni kiate au. Pea na’a ku ‘ave ai ‘a e tohi ki he Palēmia ‘Eiki Sea. Nau ō pea ō kau ai ‘a e motu’a ni mahalo ‘oku mea’i pē he Minisitā ‘a e kole ke tanu e fanga ki’i hala iiki. Ko u ‘alu ‘o kole ‘oku hā ia he fakamatala ‘atita Sea ka kuo ke me’a mai ke ‘oua ‘e toe fai ha lave ki ai he ‘e ‘i ai e palani ke tanu e fanga ki’i hala iiki he ngaahi vāhenga. Pea he ‘ikai ke u toe lave au ki ai Sea kau ‘alu atu hangatonu pē na’a ku tohi ki he Palēmia ‘o kole ‘ene tokoni.

Ko ‘emau ō ko eni ‘o kole tokoni ki he ‘Eiki Minisitā pea ko u pehē pē au ia kau eni ia he ‘Eiki Minisitā anga fakafaingofua ‘Eiki Minisitā ko eni ko ‘eku ‘ai mo’oni Sea. Ko e taimi ko ē na’a ku kole ai ki ai ‘Eiki Sea me’a pongipongi ange ki hoku ‘apí talamai ta ō sio ‘i homou hala ‘oku fiema’u ke tanu. Mahalo ko e 6:30 eni ia pongipongi, me’a mai e Minisitā ‘ikai ‘osi ‘ā au ia he taimi ko ia ‘osi ‘osi ‘eku lotu mo e lau Tohitapu mo e me’a ko ia. Ko ia mo ‘ene ‘Ofisa mau ‘alu atu ‘o sio ko e hala ē ko e hala ia ‘i Fangaloto. Tu’o ua. Ma ō atu ‘o vakai ki he hala ‘i Touliki pea na’e fai e tukupā ke tanu e ngaahi hala ko ia mei he kamata’anga ia ‘o e ta’u ni ki he ta’u ni Sea te tau Kilisimasi te’eki ke tanu ha hala ia. Ngaahi hala ko ia. Ka ko e kole mai ‘a e kakai pea ko e kakai pisinisi toki omi e kakai ia kiate au mei he ngaahi kolo ko eni ‘oku ou lau atú ‘o fakahoko mai nau ō pē nautolu pea ‘oku fakahoko ange ia he kau ngāue ‘oku ta’ofi ia he ‘Ofisa Fakavāhenga ‘o Kolofo’ou e tanu halá.

‘A ia ‘oku toki mahino kiate au ko e ‘uhinga ia ‘oku anga fakafaingofua ai e Minisitā ‘oku ‘ikai ko ia ia. Pea ko ‘eku kole ki he Minisitā ke tokoni mai ‘i he fo’i mōmeniti ko eni. Pē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi kehe ‘oku nau toe hanga ‘o fakafaingata’a’ia’i ‘a e kole ‘oku mau fai ke tanu e hala. Hangehangē Sea ‘oku ou ongo’i ‘oku ‘i ai ha feinga ke ‘ata kovi e motu’a ni ki he vāhengá ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke u fai hoku fatongia kau ai ‘a Popua. Tautefito ki si’i Fangaloto ngaahi hala lalahi ‘oku laku mei he Hahake ki he Hihifo te’eki ke tanu ha fo’i hala ‘e taha. ‘I ai e ni’ihi ma’olunga ‘i he ngāue ‘i he fonua ni ‘oku nau nofo ai kau ai e kau taki siasi ‘Eiki Sea. Kau Taki Siasi ‘o e Siasi ‘o e Uēsiliana Tau’atāina me’a ange ki ai. Na’u kole ke tanu ko hono ‘uhinga ko e fatongia ‘oku hili ki he ni’ihi ko eni he hala ko ia. ‘Ikai ke tanu ‘o a’u ki he ‘aho ni.

‘Oku fepaki ia Sea mo e anga faingofua ‘a e ‘Eiki Minisitā kiate au pea ‘oku ou mahamahalo ‘oku ‘ikai ko e Minisitā ia. ‘Oku ‘i ai ha ni’ihi kehe ia ‘oku nau hanga ‘o ta’ofi ‘a e ngāue ko eni Sea pea ‘oku faka’ofa’ofa hono tohi ‘a e fiema’u ke ‘oua ‘e filifilimanako ka ko u ‘ohovale Sea.

Me’a tatau pē Sea *issue* hono uá ko u fie lave ki ai Hala Fakakavakava pea ‘oku tanu mai foki e fo’i hala ko eni ‘i ‘Umusī ‘o fu’u tāfea ē pea u kole leva ki he potungāue ko eni ke nau tokanga’i ‘ikai ke ‘i ai ha *respond* ange ia. Tāfea ‘ū fale ‘Eiki Sea ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku ‘omi e ‘ū ve’eteka nau *hire* e ‘ū ve’eteka ‘o fokotu’utu’u he lotofale he taila ke nau fe’alu’aki he lotofale fu’u lotofale ‘oku taila fetuku kātoa e *TV* kitu’a ō e fānau ia ‘o mohe he kaungā’api ko ē ‘oku ma’olunga ka nau nofo pē na’a hae fale. ‘Ikai ke *respond* ange ha ni’ihi mei he potungāue ko eni, ‘ikai ke *respond* mai ha ni’ihi mei he’etau Va’a ko ena ko e *NEMO* pea u kole ki he Potungāue Tāmate Afi mahalo na’e houa ‘e fā fetu’utaki mai kuo kakato e ‘ū ‘api

he'emaui hanga 'o laku'i takai e ngaahi tangai 'one'one ke 'oua 'e toe 'alu ha vai ki loto pea komo e vai kitu'a. Oma ange *respond* ia 'a e Potungāue Tāmāte Afi.

<009>

Taimi: 1205 – 1210

Mateni Tapueluelu: ... pea ko e 'uhinga ia 'eku kole ki he 'Eiki Minisitā. Ko u faka'apa'apa lahi au ki he Minisitā ko eni 'okú ne mea'i pe. Ka ko e konga ia 'etau feinga ke sēvesi ma'á e kakaí Sea 'oku fai ai 'a e kole ke ne fakama'ala'ala mai mu'a Sea. Ke tānaki atu 'a e kole 'a e motu'á ni hoku vāhengá ke fokotu'utu'u mo e palani ngāue tanu halá Sea na'a lave ai si'i kāinga ko eni 'i he taimi Kilisimasí tautefito ki Popua mo Fangaloto 'Eiki Sea. Kuó u tuku atu mu'a e faingamālie e 'Eiki Minisitā ke tokoni mai Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā, me'a mai ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá Tongatapu 4, mālō.

Tali Pule'anga lolotonga lele poloseki fakatafe'anga vai he ngaahi hala 'o Tongatapu 1-4

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Sea ko u fakamālō heni ki he Fakafofongá he'ene hanga 'o tuku e motu'á ni ki 'olunga he ngaahi me'a lahi. Sea ko e me'a ko eni 'oku 'asi ko ē 'i he ngaahi vīsone ko eni 'a e Potungāue 'oku 'ikai ke filifilimānako e tanu halá 'i he Potungāue 'i he taimi ni.

Ko e tanu hala ko eni 'i Tongatapu 4 Sea kau ia 'i he feitu'u pelepelengesi. Pea 'oku mahino 'aupito pe 'a Sopa pea mo Tongatapu 4, Pātangata 'a e ma'ulalo ko ē pea 'oku 'i ai 'a e tāfēá. Sea 'oku 'i ai e polokalama *drainage system* ia 'oku lolotonga lele e *project* ko iá koe'uhí ka u fakahoko ai leva heni.

Ko e *project* ko eni 'oku pa'anga 'e 25 miliona pea 'oku nofo ia 'i he Va'a ko eni 'a e Potungāue ko eni 'a e Fonuá mo e Saveá. Pea 'oku 'i he malumalu ia 'o e CEO ko iá, te nau hanga 'o fakatafe 'a Nuku'alofá ni Sea 'o kau ai 'a Pātangata, Popua, Nuku'alofa kau ai pea mo Sopa. 'Oku 'osi kamata e *project* ko eni pea 'oku 'i ai e ngaahi mape 'oku 'osi kamata e ngāue ko iá Sea.

Pea 'oku 'i ai heni e kole ki he ngaahi feitu'u ko eni tautefito ki Tongatapu 1, 2,3,4. Ko e *project* ko ē ki he *drainage* 'e hoko atu. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e vave mai pē he koe'uhí 'e lava 'o fakatafe ai. Sea ko 'eku talanoa eni 'aku he fakatafe, fakatafe kotoa, fakatafe kotoa 'a Nuku'alofá ni. Kau eni 'i he *drainage system* lahi 'aupito 'oku 'amanaki ke fokotu'u.

Ko e tanu hala ko eni 'i Tongatapu 4 Sea, kau 'a Tongatapu 4 'i he tanu lahi taha 'oku kau 'i he lolotonga hoko he taimi ní. Pea 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u 'oku pelepelengesi 'aupito 'i Tongatapu 4 'oku kau ai e 'Apiako ko Fokololo 'o e Haú. 'Oku 'i ai foki pea mo e ngaahi 'api e ngaahi *mission* ai Sea, 'osi tanu kátoa e ngaahi feitu'u ko eni. 'Oku 'i ai e konga lahi ai 'oku 'osi valitā, 'alu e valitā 'o a'u ki Fokololo 'o e Hau mo e ngaahi *mission* mo e ha'u vilo takai ko ena ko ē 'i 'Umusí. 'Oku 'osi tanu ka ko e me'apangō kuo 'osi e valitā 'i Tongá ni Sea. 'Oku 'ikai ha toe me'i valitā 'i Tongá ni, na'a tau 'alu 'o fana kátoa e valitā 'i Tongá ni 'o 'osi.

'A ia ko e 'amanaki ia e motu'á ni ko e hā ha valitā 'i Tongá ni ke fana ke 'osi. Pea 'oku 'i ai e kole ia ki he Minisitā Pa'angá pea mo e Palēmiá ke 'omai ha pa'anga ke fakahoko'aki e

ngaahi ngāue ko ení Sea. Sea ko e, ko e palopalema ko ení ‘o e hala pule’angá ‘oku tofuhia ai ‘a Tongá ni ia mei Niua ‘o tau ki ‘Ata. Pea ‘oku feinga e pule’angá koe’uhí ko e hā e me’a ko ē te ne malava ‘o faí ke tau vahevahe ke tau tofuhia.

Pea ‘oku ‘i ai leva e ngaahi hala ‘oku fili, hangē ko ‘etau talanoa ki he Tongatapu 4. ‘E ‘i ai e feitu’u ‘e mahu’inga ange pea ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ngāue ‘e lava ke ki’i liliu he koe’uhí ko e ‘aonga ko ē heni ‘oku fai ko ē ‘e Tongatapu 4. ‘E ‘i ai e ngaahi hala ia ‘oku fiema’u ange. Ko e fo’i hala Hekoní Sea ‘oku lolotonga tanu mo ia ‘oku ‘alu mo ia ki he valitā. Ko e tutu’u katoa e ngaahi hala mei Salote ki he hala Vuná Sea. ‘Oku lele pe mei Ma’ufanga ‘o tau mai ki Fasi moe Afí. Fanga ki’i hala ko iá Sea ‘oku ‘osi polokalama’i ia ke kau kātoa ia he polokalama ko ení.

Tali Pule’anga ki hono fehu’ia hala fakakavakava mei Folaha ki ‘Umusī

Na’e lave e Fakafofongá ki he hala fakakavakava Sea, ko e *project* ko ení ‘oku hoko atu pea na’e ‘i ai e fehu’i ‘aneafi fekau’aki pea mo e tu’unga e *project* ko ení. *Project* ko ení ‘oku hoko atu ia pea ‘e hake mai ia ‘i ‘Umusī.

Ko ‘ene hake mai ko ē ‘i ‘Umusī Sea pea mo ‘ene hake ko ení ko ē ‘i Folahá, vaha’a ‘o Folaha pea mo Longotemé. Ko e ngāue lahi ‘e fai ki he tanu halá ‘i he ngaahi feitu’u ko ení. ‘A ia ‘oku ‘i ai e kole ki he ongo kolo ko ení tautefito ki Folaha, Longoteme pea mo Vainī mo e auloto atu ko iá. ‘E fai e tanuhala lahi ‘aupito he feitu’u ko iá, ‘e tatau pe pea mo Ma’ufanga ki Tongatapu 4. He koe’uhí ko e ha’u ko ē ‘a e hala fakakavakavá kuo pau ke tali’aki ia ha hala ‘oku lelei, toe fālahi ange. Pea ko e ngaahi ngāue ko iá ia, ‘oku ‘amanaki ia ke fakahoko.

Ko u kole pe ki he Fakafofonga ke mai pe mu’a ha ki’i taimi he koe’uhí ko e me’a ko ení ‘oku hoko atu pe ki ai e ngāue ‘a e Pule’angá.

Sea mahalo ko e lava pe ia, ‘amanaki e motu’á ni kuo tali atu ia ‘a e ngaahi fehu’i pea kapau ‘oku kei ‘i ai ha ngaahi fehu’i. Ka ko u fokotu’u atu Sea e līpooti ko ení ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Sea Komiti Kakato: ... Kātaki pē 'Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Faka’amu ke ‘inasi ngaahi vāhenga te’eki lave he tanu hala he polokalama tanu hala Pule’anga ‘i he ta’u ni

Mateni Tapueluelu: Ko u fakamālō pē au ki he 'Eiki Minisitā ‘i he fakamatala kuo ne me’a mai ‘akí ka u ‘oatu mu’a Sea e ki’i sētesi faka’osí, ke ne hanga ‘o manatua ange mu’a e ongo kolo lalahi ko ení ‘a Fangaloto mo Popua. Mahalo ‘oku ne mea’i pē ‘oku te’eki ke na lave naua ‘i ha tanu a’u ki he ‘aho ko ení Sea. ‘Oku tau nga’unu atu tautolu ia neongo ko e taimi la’ala’ā eni ka ko e angamaheni ia, Sanuali, Fepueli ko e ngaahi taimi ‘uha lalahi ia. Pea ko e

kole atú ia Sea ke lave ā e ni'ihī ko enī 'oku te'eki ke nau lave 'i he tanu halá 'i ha ki'i tanu 'i he ta'u ni 'e 'Eiki Minisitā. Mālō 'aupito Sea 'a e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 4, 'e Ha'apai 12 me'a mai.

Mo'ale Finau: Fakamālō atu 'Eiki Sea he ma'u ki'i faingamālie ko enī. 'Eiki Sea te u fakahoha'a au 'i he peesi 126 mo e 127 pea ko e kimu'a ai 'Eiki Sea ko u loto pē ke u 'oatu e ki'i fakakaukau ko enī ke kamata'aki. Hangē pē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 ki he 'ulungaanga lelei 'o e Minisitā 'Eiki Sea. Ko hono mo'onī ko e 'Eiki Minisitā ko enī 'Eiki Sea 'oku mahu'inga'ia 'aupito 'i he me'a ko e *priority* pe ko hono fakamahu'inga'i ko ē 'o e me'a ko ē ki he kamata. Pea 'oku fakamo'oni'i pē 'Eiki Sea ka te u toe ki'i fakahoha'a atu pē ki heni koe'uhī te u toe kole pē ki he Minisitā ke ne fakatokanga'i ange 'oku *priority* 'a Ha'apai 'i he 'uhinga enī Sea he ko e, he ko e kolomu'a ia mo e motu 'oku fika 3 ia hetau tu'u fakafonua, ko Tongatapu, Vava'u, Ha'apai.

'Eiki Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he ko e, ko e peesi ko enī 126 'oku pehé ni 'Eiki Sea kapau te ke me'a hifo ki he 2.4.1, Ngaahi tefito'i ngāue mei he ta'u fakapa'anga ko enī. Kiate au 'Eiki Sea ko e 'elito enī 'o e lipooti ko enī he kapau 'e tonu 'a e ngaahi tefito'i ngāue ko enī 'oku tonu hono vahe e Patiseti ko enī pea 'oku tonu leva 'a e me'a kotoa ki he langa fakalakalaka 'a e fonua 'Eiki Sea. Kae tuku mu'a ke u 'oatu e fakakaukau ko enī 'Eiki Sea, kapau te ke me'a hifo ki he kamata e palakalafi ko enī 'oku talamai heni ko e tefito'i *project* 'a e potungāue ko e fengāue'aki pea mo e komiuniti. Kapau te ke me'a hifo ki he kamata pē 'a e sētesi 'uluaki, **na'a ne fakafatongia'aki 'a e poloseki 'a e Pule'angá 'a ia 'oku 'iloa ko e poloseki fekaukau'aki mo e fengāue'aki mo e ngaahi komiuniti fekau'aki pea mo e fefononga'aki he halá.** 'Oku ou to'o mai e halá hē ka 'oku kau ki ai e uafú, mala'evakapuná pea mo e langa falé 'Eiki Sea. Ko e potungāue ko enī 'Eiki Sea ko e *infrastructure* 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi *infrastructure* pehē tautautefito ki he halá 'Eiki Sea.

Ko e konga ko enī 'Eiki Sea 'oku meimei ko e talanoa ia ko e, ko e silini lahi na'e vahe'i ke kumi 'aki 'a e ngaahi me'angāue ke 'ave ki he komiuniti. Me'apango pē 'Eiki Sea 'oku fakalea heni ki he komiuniti. 'I Ha'apai 'Eiki Sea 'oku mo'oni e fakakaukau ko 'ē, te u 'oatu e fakatātā. Na'a mau hanga 'o ngaahi 'a e fōsoa ko ē 'i Tau'akipulú ko e *involve* ia 'a e komiuniti. Ko e fehu'í, na'e 'i ai nai ha me'angāue 'a e potungāue na'e 'omai ke tokoni? 'Io. Na'a mau 'omai e me'angāue ko ē 'a e *MOI* 'o nofo he fōsoá 'i he māhina 'e ua mei he 'uluaki 'ahó ki he 'osi mo hono huufi 'e he 'Ene 'Afió 'a e fōsoa ko enī 'Eiki Sea. 'A ia te u pehē 'Eiki Sea 'oku fetaulaki 'a e fakamatala ko enī pea mo e fakakaukau ko ia ke fakaivia 'a e komiuniti kau ai kitautolu kau ngāue he Falé ni 'Eiki Sea.

Ne u fakatalanoa ki he tokotaha 'aneafi 'Eiki Sea 'i he kau Minisitā ko enī e me'a na'a ne fakahā mai kiate au, te u fokotu'u, te ne fokotu'u ke tokonia 'a e ngaahi komiuniti 'e he ngaahi me'angāue ko hono 'uhingá Sea he 'oku 'i ai e taimi ia 'oku tuai e Pule'angá ia ke nau a'u. 'Oatu e fakatātā, nau lave 'aneafi 'Eiki Sea ki he lolotonga lele 'emau tanu hala 'i 'utá, 'ikai ke 'i ai ha konituleki, 'ikai ke 'i ai ha konitulekitā ia he kautama ko enī he lisi ko enī he peesi 127 mo e 128 te u toki lave ki ai 'anai. 'Oku 'asi hē ngaahi lisi ngaahi kautaha lalahi 'oku nau fai e ngaahi ngāue 'i Tongá ni pea kau ai mo Vava'u ia, te'eki ke nau 'asi nautolu 'i Ha'apai.

Ka ko e fehu'í, ka 'oku lava 'emau tanu halá? 'Io. Fai pē ia 'e he ni'ihī he potungāue he 'oku 'i ai e fo'i toko ono pe toko fitu 'Eiki Sea, ma'u pē 'enautolu e poto mo e taukei tatau tofú pē mo e ngaahi, mo e kau konitulekitā pa'anga ko enī 'oku totongi he Pule'angá 'Eiki Sea. Pea ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou, 'oku ou to'o hake e ki'i peesi ko enī he 'oku ou, he 'oku ou

vakai hifo ki he 127, 128, kātoa ‘ū fakamole ko ē, ‘ikai loko ai ha me’a ia ‘asi ai ‘a Ha’apai ‘i he ‘ū me’a ko eni he lisi ko eni he tēpile ...

<002>

Taimi: 1215-1220

Mo’ale Finau: ... ko ē he me’a, pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘uhinga ‘oku ta’e’ofa ‘a e Minisitā, pē ‘oku mo’oni ‘a e me’a na’e ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘aneafi. Ko ‘eku tui ‘Eiki Sea, ‘oku falala ‘a e Minisitā ia ki he’emau ki’i luelue pē ko ē ‘i Ha’apai ko ē mo e kau ngāue ‘o lava ai pē ‘emau ngāue. ‘Osi ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘i Vava’u, ko e tanu hala, ‘oku ‘i ai’a e ki’i me’a ‘oku ‘asi ‘i Ha’apai heni ka ko e *consultant* ia, ‘oku totongi ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko ‘etau taimi ē, ‘e ‘oatu pē ho’o taimi ‘anai.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a ‘anga, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Toloī ‘a e Fale ki he 2.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale).

<005>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

Tokanga ‘Eiki Sea ki he toenga ‘asenita e Fale mo e taimi ngāue ‘a e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko e sio pē ki he fuoloa ko ē e taimi ko ē ‘oku tau ngāue’aki ki he ‘uluaki lipooti ko eni. Ko u fie fakapā pē ki he Sea e Komiti Kakato pē ‘oku ‘i ai ha’ane me’a ki he taimi ngāue ko eni e Fale na’a fiema’u ke fakalōlōa atu e feme’a’akí koe’uhī ko e fiema’u ko eni e Fale ki he lipooti pē ke ...

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu atu mo e Tokoni Palēmia pea mo e Hou’eiki Minisitā kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki mo e Fakafofonga e Kakai pehē ki he kau ngāue mo e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e anga ko ē ‘eku vakai ‘aho ‘aneafi na’e fai foki ‘a e fokotu’u ka ‘oku ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ai ke toloi e Fale. Ka ko e anga ko ē ‘eku vakai he taimi ni ‘oku toe foki mai ‘a e kau Fakafofonga ki he ngāue ‘a ia ‘oku angamaheni ki ai pea ko e me’a pē ke fai ‘Eiki Sea.

Fokotu’u na’a lava ke lele efiāfi ngāue tu’ataimi ‘a e Falé

Ko u fokotu’u atu pē ki he Feitu’u na pē ‘e lava mu’a ke tau ki’i lele efiāfi ange mu’a koe’uhī pe ke lava ‘o lava kotoa ‘a e ngaahi...‘ikai foki he motu’a ni ia ‘o fakapapau’i ‘a e anga ko ē ‘a e feme’a’aki ha Mēmipa he ‘oku ‘oatu ‘enau taimi pea ‘oku kei ‘i ai pē ha me’a ‘oku ‘omi

pē. Kapau te ke me'a Sea ki he lipooti he 'aho ni, 'aneafi 'aho ni kei toe lahi e ngāue ia. 'Oku teu e folau 'a e ni'ihī 'i he Fale ni. 'A ia 'oku 'osi teuteu mai ko e kole mei Siaina. Kaikehe Sea lahi e ngāue ia ke fai pea 'oku 'i ai mo e ngaahi makatu'unga me'a ko ē na'e kole he Feitu'u na me'a ko ē fekau'aki pea mo e me'a ko eni e Fakamaau'anga, ka 'oku 'ikai ke hoko ia ka koe'uhī ko e fiema'u pē he 'Eiki Palēmia ke hoko atu e Fale kae tuku fakata'aki pē 'a e ngaahi ngāue ko ia. 'Ikai ke tau fefaka'apa'apa'aki pē ka tau fefakamolemole'aki koe'uhī kae lava 'o nga'unu 'etau ngāue 'Eiki Sea pea ko u fokotu'u atu ki he Feitu'u na 'aefiafi pē te tau lava 'o hokohoko pehē ai pē 'a e Fale ni koe'uhī kae ki'i nga'unu 'etau ngāue, si'isi'i e taimi ia 'Eiki Sea meimei ko e houa 'e ua ia mo e taimi mālōlō si'isi'i e feme'a'aki ia fokotu'u atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia ko u tui 'oku fakapotopoto pē kole koe'uhī ko e uike nounou eni na'a tau 'aho mālōlō he Monite kapau 'oku mou loto lelei ki ai 'e malava pē ke tau hoko atu mei he ... hili pē 'etau mālōlō he 4:00 tau lele mei he 5:00 ki he 7:00 pē ko 'etau hoko atu pē mei he 4:00 ki he 6:00.

Lord Tu'ilakepa: Hokohoko atu pē Sea mei he 4:00 ka ko moutolu pē Hou'eiki, nau 'osi fakamalanga atu pē 'i ai mo 'emau ngāue ki motu 'oku hanganaki mai ke fai, ka 'e toloi kotoa makatu'unga pē meia moutolu Hou'eiki.

'Eiki Sea: Sai pē ke ...

<007>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Sea : ... ke tau fakaongoongo pē ko e hā ha lau 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia pea tau toki sio ki ha ngaahi fokotu'u kehe.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Mālō Sea. Sea ko e hā pē loto e Hou'eiki ko mautolu ia 'oku mateuteu pē ia ke hoko atu ha fa'ahinga taimi pē. Ka ko e kole pē ko e 4:00 'oku 'i ai 'eku ki'i fakataha he 4:00 kapau te tau kamata he 5:00 'o kapau 'e fai ha fakataha. Pea kapau 'oku pehē 'e he Fale ni ke tau mohetolo pea sai pē. Ko e kole pē kapau te tau hoko atu he efiafi ni pea toki 'ai mu'a mei he 5:00 he 'oku 'i ai e ki'i fakataha he 4:00. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 4 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 pe 'oku lele kakato faifatongia 'a e Fale Alea he māhina ko Novema

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e ki'i tokanga pē motu'a ni ko e 'uhingá ko e taimi tēpile ngāue ko 'ene hā 'oku tau lele 'i Nōvema kakato. 'Oku tonu 'a e taimi tēpile 'oku ma'u 'e he motu'a ni Sea na'e tufa mai. Pea 'oku tau lele mei he 'aho 07 ki he 'aho 30 pē 'oku tonu ko ā ia pē 'oku ai ha taimi kehe ia 'oku fai ha fakavave'i 'o e ngāue ko eni Sea. 'O kapau 'oku ai ha taimi 'oku fakavave'i pē 'oku ai ha me'a 'e fakavavevave ki ai e Hou'eiki, mahalo ko e 'uhinga ia na'a mau kole atu ai ke tau felotoi ke ki'i toloi 'a e Fale ko e 'uhinga.. Na'a ku tōmui mai Sea na'a ku 'i he 'Ofisi 'o e Loea ko e 'uhingá he 'oku 'i ai mo e ngāue kehe 'oku ai ke fakahoko. Pea ko ena 'oku me'a mai e Hou'eiki 'oku 'i ai mo e ngaahi folau na'a lava ke tau felotoi pē mo e ngaahi 'a'ahí. Ke tau mohetolo ā 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'u ko eni Sea ki he ta'u fo'ou na'a 'uhinga mālie ange ia ofiofi atu ki he patiseti. Ko e 'uhinga ia na'e fai atu ai 'a e kole Hou'eiki ka 'oku pule pē foki e Falé Sea. Ko 'eku kole atu pē 'oku ai ko ā ha taimi

ke fakavavevave ai, ko eni ko e 'uluaki uike pē eni kuo tau lele tautolu ia 'o 'alu *after hours* tu'a taimi ka ko 'etau taimi tēpile 'oku a'u ki he 'aho 30.

Ko e 'uhingá ko e kole atu Sea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fai ki ai ha fakavavevave te mau fokotu'u atu ā ke toloi e Fale Sea. Mālō.

Tali 'Eiki Sea ki he taimi tepile ngāue 'a e Fale Alea

'Eiki Sea : Ko ia, ko e 'asenita ko ia na'e fokotu'u ko ē ki Novema ko e angamaheni foki 'oku tau fa'a ngāue'aki pē mahalo 'uluaki uike pea mālōlō 'a e Fale ki he ta'u. Na'e fakahū pē lanumata mei he 'aho 7 ki he 'aho 30 Novema ke fakafaingamālie'i e ngāue 'a e Fale. Ka 'i he lolotonga ki ia e ngāue 'a e Fale 'i Novema 'e tau'atāina pē 'a e Falé ki he taimi ko ia 'oku fie mālōlō ai pē 'e hiki e ngāue ki he ta'ufo'ou. Na'e 'uhinga pē hono fakahū ko ia e 'aho ngāue ke fakafaingamālie'i 'a e ngāue 'o ka fiema'u, kae kei tataki pē e fiema'u ko ia 'a e Fale he taimi ko ia 'oku fai ai e ngāue 'o hangē ko eni 'oku fakahā mai 'e he Hou'eiki 'oku ai e ngaahi 'a'ahi mo e ngaahi kole folau mei muli 'i he konga kimui ko ia 'o Novema 'e mo'ua ki ai e Hou'eiki. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku fakatokanga'i pē me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 4. Hangē ko ē 'oku ngalivave hono feinga'i ke tau ngāue po'uli koe'uhi ko e 'uluaki uike pē eni. Ka 'oku tuku atu pē ke mou me'a ki ai Hou'eiki ko e tu'unga ia ko ē 'oku 'i ai 'etau fakataha he 'aho ni.

Fokotu'u ke lele angamaheni pē taimi ngāue 'a e Fale Alea

Māteni Tapueluelu : Fakamolemole pē Sea he tu'u tu'o ua hake. 'Oku ou fokotu'u atu pē 'e au kapau 'oku tuku mu'a ke tau lele angamaheni pē, pea kapau pē 'e a'u pē ki he taimi 'oku fie me'a ai e Hou'eiki ia pea ko e hā pē ngāue 'oku tau lava he 'e lava pē eni ia 'o toloi ki he ta'u fo'ou Sea ko e Fakamatala Fakata'u pē ia. 'Oku 'ikai ko ha Lao ia pē ko ha Patiseti ke paasi fakavave Sea. Fakamatala Fakata'u pē ia ko hono sivisivi'i pē ia 'o'ona e ngāue kuo fakahoko, kuo 'osi fakahoko ia. Kapau pē te tau lele *normal* pē mu'a Sea ke 'oua te tau toe 'ovataimi. Ka tau lele pē 'i he *normal* ko e hā pē e ngāue 'oku lava pea fe'unga ai kae fakafaingamālie'i 'a e ngaahi ngāue kehe 'a e Hou'eiki. Ko e konga foki eni ia Sea 'oku 'ikai ke mea'i ia 'e he kakai 'o e fonua 'a e ngāue ko ia 'oku 'ikai ke ongo atu mei he Fale Alea. 'A e 'a'ahi, 'a e Komiti 'a e vilo takai. Kapau na'e 'asi kātoa mo ia ia kitu'a 'e mahino leva 'a e fōtunga totonu e lahi e ngāue 'a e Fale Alea Sea. Pea ko e konga ia ko ia 'oku 'ikai ke 'asi ia kitu'a. Ko e fokotu'u atu pē 'o tuku atu ki he Fale ke pule pē. Mālō Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele 'Eua.

Fokotu'u ke mohetolo atu alea'i ngaahi lipooti fakata'u kae ngāue Fale Alea ki he ngaahi Lipooti Komiti

Lord Nuku : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea. Koe'uhi ko e me'a ko ia 'oku 'ohake he efiafi ni 'Eiki Sea, ko u tui ko e 'ū Fakamatala Fakata'u ko eni tau pehē ko e 4 fika 2 ko e 2021 ia. Ko u tui kuo 'osi mama'o ia mei he kaveinga ngāue. Ko e 21/22 'oku 'i ai pē mahalo hano kaunga ka ko 'eku tuí 'e lava ala mohetolo pē ia ke toki ha'u 'amui...

<008>

Taimi: 1430-1435

Lord Nuku: ... kapau te tau ngāue ki he ngaahi Komiti Tu'uma'u ko ē 23 'a ia ko e 4.4, 4.5 ko e 4.6. Ka ko 'eku, ko hono 'osi ko ia ko u tui ko e ngaahi ngāue ia 'oku fiema'u ko ē he Fale ke 'omai 'a e lipooti ko ē 'a e me'a fekau'aki pea mo e Komiti Lao mahalo mo e Komiti Pa'anga heni. Pea kapau 'e lava ia ko u tui ko e 'ū me'a ko eni ko ē ko ē ki he Ngaahi Fakamatala Fakata'u manatu'i na'e tonu ia ke fai mo 'omai ka koe'uhí ko e anga ko ē 'ene tōmui 'a ia na'e tonu ke tau hanga kitautolu ki he *update* ko ē ngāue ke toe vave ange fekau'aki pea mo e 'aho ni. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou, ko u fokotu'u atu 'e aú ko u fokotu'u atu 'e au kapau te tau hanga pē ā 'o ngāue ki he ngaahi lipooti ko eni ko ē 'a e komiti 'a ia 'oku 'i ai e fo'i lipooti heni mahalo 'oku 4 pea tau sio leva ki he. Ko u tui pea kapau 'e lava ia ko u fokotu'u atu 'e au ke tau toloi 'e tautolu 'a e lipooti fakata'u ke ha'u ia fakafuofua ki he ngaahi fokotu'u ko ē ki he patisetí he ta'u kaha'u Sea. Ko e fokotu'u atu pē ia. Mālō Sea.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke tokanga Fale Alea ke alea'i Lipooti 'Atita ngaahi potungāue Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole Sea ko au ko e faka'osi pē eni 'oua te ke tuputāmaki Sea. Ko e me'a ia na'e 'ai ke u fokotu'u atu 'e aú mo hoku kaungā Fakafofonga ke tukuange mu'a e 4.1, 4.2, 4.3 ko hono 'uhingá Sea ko e fakamatala fakata'u ia kuo 'osi ngāue ki ai. Ko e me'a nau tokanga au ki ai Sea ke tau *focus* ai ko e 4.4 ko e Lipooti ia 'a e 'Atita pea 'oku 'i ai e Lipooti 'a e 'Atita Fakapotungāue ko e ngaahi lipooti fakata'u Sea 'oku meimei ko e ngaahi me'a angamaheni pē 'oku 'omai. Ko hono sivilivi'i totonu e ngāue ko ē e ngaahi potungāue ko eni ia 'oku ha'u ia he Lipooti Faka'atita, 'Atita Fakapotungāue he 'ikai toe loloto ha 'analaiso ia ha taha 'o e ngaahi fakamatala fakata'u 'o tatau mo ia 'oku 'omai he 'Atitá.

Pea ko e me'a ia nau loto au ke tau tokanga tautolu ki ai kae tukuange ko e ko e Fepueli he ta'u fo'ou Sea 'e 'omai e Fakamatala Fakata'u ia 'o e 2022 pea motu'a 'aupito e 2020/2021 ia ko eni. Me'a tatau pē 'e 'omai ka tau *focus* he Lipooti 'a e 'Atita 'a ia 'oku ne sivi'i 'a e ngaahi potungāue 'o loloto ange ia he sivi 'oku fai mātu'a ko eni. Ko 'emau lau pē mautolu e fakamatala fakata'u 'oku 'omai ko e me'a ko ē 'oku a'u ki ai 'a e 'Atita 'o sivi 'o 'omai 'a eni ko ē na'e kamata me'a ki ai 'a Tongatapu 5 ko ia 'oku loloto, kae tukuange atu e fakamatala fakata'u ia ko ē kae hoko hifo ai ki he 4.5, 4.6 ko u tui au ko e 'elito ia 'o e ngāue 'oku hiki he 'Asenita 'o e Feitu'u na Sea toenga ia 'e lava ia ke toloi ki he Ta'u Fo'ou 'a e ki'i toenga si'isi'i. Ko e fokotu'u atu pē ia Sea 'a e Hou'eiki mālō.

Lord Nuku: Poupou atu Sea. (Ne 'i ai 'a e poupou)

Eiki Sea: Tongatapu 8.

Poupou Tongatapu 8 ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 mo e Nōpele 'Eua

Vaea Taione: 'Io tapu mo e Sea tapu mo e Komiti Kakato. Ko e, ko u poupou pē au ki he fokotu'u ko eni Sea. 'A 'a eni ko ē na'e me'a ki ai 'a Tongatapu 4 pea mo e Nōpele. Na'e pehē foki he motu'a ni he kamata'anga ko e 'ū lipooti ko eni ko e 'osi pea 'ave pea fefee'i leva e 'ū lipooti ko eni 'i he Komiti Kakato na'e tali mai pē ki ai 'a e Sea Komiti Kakato ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke 'omai ki heni 'a e lipooti pea 'ikai ke toe ai ha hoko atu ia pē. 'Oku 'ave ki fē 'a ia ki'i fakakaukau e motu'a ni ia Sea ki he 'ū lipooti ko eni hono 'omai pē 'o fakatokanga'i pea 'osi ko iá pea toe fakafoki atu pē ia 'o toe tatau pē mo e 'ū faile motu'a ko ē ko ē 'oku 'ikai ke toe fai hano laú. Pea 'i he'ene pehē Sea ko u poupou atu au ia ko e ngāue ko eni ko ē 'a e 'Atita 'oku 'omai ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'a e 'a e Fale ni. Pea ko u mahalo ko

hono fakamā’opo’opo totonu ia e ngāue Sea pea ‘oku ou pou pou atu au ki he fokotu’u ko ia mālo.

‘Eiki Sea: ‘E Hou’eiki ko u fakamā’opo’opo pē e feme’a’aki he taimi ni ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha feongoi ke tau hoko atu ‘aefiafi. Tau ngāue’aki pē ‘a e taimi tēpile angamahení. Ka ‘i he taimi tatau pē ‘oku kei ‘ohake fakakaukau fo’ou ke tukuange atu e ‘ū lipooti fakata’u ka tau nofo ma’u pē he Lipooti e ‘Atita ko ia?

Lord Tu’ilakepa: Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Nōpele Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Pou pou atu ki he Feitu’u na. Pou pou atu ki he Feitu’u na ka ko u kole atu Feitu’u na tau liliu ‘o Komiti Kakato ke a’u mai ‘enau ngaahi fakakaukau he ko e kotoa kotoa e ‘ū *item* ko eni ‘oku ‘i he Komiti Kakato pea mau, pau toki foki mai lipooti atu ki he Feitu’u na. Mālo Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea kapau ko e ko e tūkunga ia ko e me’a nau tokanga au ia ki ai ke, ki he faka’uhinga ko e ko ‘etau ‘ai pē tautolu e ngaahi lipooti ke tau toe ko e, kiate au ko e ‘omai ko ē ha lipooti ko e kongā ‘o e tali ui pea ‘oku pau pē ke tau sio ki ai.

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Taniela Fusimālohi: ... ko ‘eku fakatātā’aki pe eni ‘a e lipooti ko eni ‘a e Potungāue Mo’uí. ‘Oku ou sio ki he fakatātā fakalukufua ko e tokangaekina ‘etau ‘ēlia ko eni ki he mo’uí. He ‘oku ‘i ai e ngaahi tēpile heni ‘oku kamata ia meí he 2014. Neongo ‘oku ha’u ia ki he 2021, ka ko e talanoa ko ē ‘oku ‘omai ‘e he ngaahi peesí mo e ngaahi me’á ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ia ke tau pehē, ‘o kuo fu’u motu’a pe ko e me’a tatau pe ia ‘e ha’u he ta’u kaha’ú. Ka ko hotau fatongia ‘o tautolu ke sivi e ngaahi lipootí ka ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘isiū mamafa ia.

Ko u sio hifo au ki he ngaahi ‘isiu ‘asi ia he lipooti ko ení. ‘Oku ‘ikai ke liliu ia meí he ta’u ki he ta’u ki he ta’u. ‘A ia ‘oku ou fakamā’opo’opo ‘e au

‘Eiki Sea: Kātaki pe ‘Eua 11, tau nofo pe he poiní

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Sea: Ko e hā e ngāue ‘e fai ki he ngaahi lipooti ko ē ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Kakató hangē ko e fokotu’u ko eni ‘e he Sea ‘o e Komiti Kakató mo malanga’i e ‘isiū ko ia ‘i he Komiti Kakató. He ko e feitu’u ‘oku lolotonga ‘i ai e ‘ū lipootí na’á ke malanga ko e ‘i Fale Alea ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘etau ‘Asenitá, ‘Eiki Tokoni Palēmia me’a mai.

Fokotu’u Pule’anga ke tali ‘asenita 4.1, 4.2 & 4.3 kae toki ngāue Fale Alea ki he 4.4-4.6 ‘i he ‘Asenita

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Tapu mo e Feitu’ú na Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Falé. ‘Eiki Sea ‘oku mau pou pou atu mautolu ki he fokotu’u ko ē koe’uhí kuo ‘osi mea’i kotoa pē ‘e he kau Mēmipá ‘a e lipootí. Kuo ‘osi me’a kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki, ko e fokotu’ú ‘aku

ia kapau te tau tali ā e 4.1, 4.2, 4.3 ka tau ngāue leva ki he 4.4, 4.5 pea mo e 4.6 ki he ngaahi Laó Sea. He ko u tui au ko e, he ‘oku tatau pe ia mo e 4.4.

Ko e Līpooti ‘Atita eni ia ‘i he 21/22 na’e toki hū pe Pule’anga ko ení ia ‘Eiki Sea māhina pe ‘e 6 te’eki ke lava ha fu’u taimi ia ai. Kae tuku mu’a ke fai atu ē he ko ‘emau ngāue ko ē he taimi ní ‘oku feinga’i ke tñaki e ngaahi līpooti e ngaahi potungāué ‘o a’u mai ko ē ki he 2023 ke fakahū mai ia e konga ‘uluaki pē ‘o e ta’u fo’ou Sea. Koe’uhí ka toki ngāue ā e kau Fakafofongá ‘a e ngāue na’e fai mai he ngaahi ta’u ko ē kimu’á mo e ta’u ko ē kuo ngāue mai ai ‘a e Pule’anga ko ení.

‘A ia ko u fokotu’u atu au ke tau tali ā e 4.1, 4.2, 4.3 pea tau toki lele taimi kakato pe ‘i he 4.4, 5 mo e 6 mo e ngaahi Laó ‘e Sea. Ka tau ngāue taimi totonu pe ‘oua toe ‘ova ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Kātaki fakamolemole pe Sea

‘Eiki Sea: Ko e fokotu’u eni meí he tama Palēmiá ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó ke tau tali ‘a e ‘Asenita 1, 2, mo e 3. Ko e founga ngāue pehé ni, makatu’unga ‘i he’ene fokotu’ú ‘e Tu’utu’uni e Fale Aleá ke fakafoki mai e ‘Asenita ko ení meí he Kōmiti Kakatō ki he Fale Aleá pea tau pālōti’i eni ke paasi. Ko e founga ia, ‘a ia ko e me’a ko ē ‘oku kole ko ē ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmiá ke mou pou pou ki ai pe ‘ohake ha’amou fokotu’u ‘oku kehe meí he me’a ‘oku fakakaukau ki ai e ‘Eiki Tokoni Palēmiá. ‘Eua 11

‘Ikai pou pou ‘Eua 11 ki he fokotu’u mei he Pule’anga

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakamalangá ‘aku ia he ‘oku pehé ke tau tali pe ia ‘etautolu ta’efai ha vakai ki he līpootí. ‘Oku ‘ikai ke u tui pehé, ‘oku faingofua ange ke tau tali e 4.1 koe’uhí ‘oku tau ‘osi fai e talanoa ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui ki he 4.2, 4.3 ke tau tali ta’esio ki ai.

‘Oku ou pou pou au ki he toloi he ko e ‘uhinga ia hono fa’u e līpootí ke ‘omai ke tau lau pea ‘osi ko iá pea tau sio ki he ngaahi me’a mahu’inga aí pea ‘osi ko iá pea tau talanoa ki ai pea tali. Neongo ko e 21 pe ko e 22 pe ko e 23 ka ‘oku fu’u tōmui ‘enau ‘omai e ‘ū līpootí, ko e ‘uhingá ia. He ko ē na’a tau pehé ‘e ‘omai ‘i Sepitema e 22/23 te’eki ke a’u mai e ngaahi līpooti ia ko iá.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea ko ‘emau līpooti mai eni ‘e mautolu ia ‘a e ngaahi līpooti na’e tonu ke ‘omai kimu’a he ngaahi ta’u kimu’á. ‘Oku mau fakakakato mai ko ení pea ‘ai mo e tu’utu’uni ko eni kuo pau ke kakato ‘a e līpooti fakata’u ‘a e potungāue kotoa pē ke fakahū mai ia ki he ava pē ‘a e Ta’u Fo’ou. ‘A ia ko ‘emau ngāue mai ke *up to date* meí he makatu’unga e tōmui ko ē e ngaahi ta’u kimu’á, mālō Sea

Fokotu’u ke tali ‘asenita 4.1 & tokanga ‘oua tali ha lipooti ta’efai hano vakai’i

Taniela Fusimālohi: Kaikehe Sea ko ‘eku kolé pe ‘aku ia tau tali ‘etautolu ia e 4.1. Ka ko e fokotu’u ko ē ke toloi e 4.2, 4.3 ‘oku ou pou pou ki ai he ...

<010>

Taimi: 1440-1445

Taniela Fusimālohi: ... ‘ū ‘uhinga ko eni ‘oku ou ‘oatú he ‘oku tau fakama’ama’a ‘etautolu hotau fatongia ke tau taliui ki he kakai ‘a e ‘ikai ke tau sio ki ha lipooti kuo ‘omai ki ho Falé. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ko ē kiate au. Ko e pehē ko ē ke tau tali ‘a e 4.2, 4.3 ka tau hoko atu tautolu ki he 4.4 ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku tau fai kakato ai hotau fatongiá. Ko e hā e ngaahi me’a ‘oku tau sio ki ai he ta’u 2021 ‘a e Potungāue Mo’uí ‘oku kei ‘aonga pe ia ke tau sio ki he ngaahi ‘isiu. Ka ‘oku ‘i ai ha me’a faka, ka ‘oku ‘i ai ha me’a ia ‘e fai ha tokanga ki ai he taimi ni pea ko e mahu’inga ia ke tau sio ko ē ki aí. Pea kapau ‘oku tau toloi pē ki he, ki he hoko maí pea ‘oku ou pou pou au ki ai ka ‘oku ‘ikai ke u pou pou au ke tau tali ‘e tautolu ha lipooti ta’efai hano vakai’i. Mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea ki’i, tapu pea ...

'Eiki Sea: Sai pe, ko ‘eku feinga eni ke veteki ‘etau Tu’utu’uni pe ‘oku, pe ‘e anga fēfē ‘etau laka kimu’á. ‘A ia ko e fokotu’u ko eni ‘a e 'Eiki Tokoni Palēmiá ke tali e 4.1, 2 mo e 3, na’e ‘i ai ha pou pou ki ai? (*Na’e ‘i ai e pou pou.*)

Fokotu’u ke tukuhifo toenga ‘asenita ki he Komiti Kakatō

'Aisake Eke: Sea ‘oku ou fokotu’u atu au tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Ko u kole pē mu’a hangē ko ho’o me’a kimu’á ke tukuhifo ki lalo ki he Komiti Kakatō he ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a hangē ko ē. ‘Oku ‘i ai pē ‘eku ki’i komeni vave ‘aku ia ‘i he Potungāue MOI, ko ‘eku lau fakalukufua peá u fiamālie au. ‘A ia ‘e vave pe ia ‘o ‘osi ko e ‘uhingá ke tukuhifo pē. Pea pehē mo e, ‘oku ‘i ai pē mo e fanga ki’i me’a ia he potungāue ‘e ua ko ē pea ‘oku lau fakalukufua pē pea ‘osi, ko e ‘uhinga pē kae ‘oatu. He ‘oku ‘i ai mo e ‘ū *current issue* ia ‘i heni pea ko e faingamālie pē ke ‘ohake, he ‘oku ‘i ai ‘ū me’a ‘oku hoko pea ko e, kae kehe ko u fokotu’u atu pē tuku pē mu’a kimu’a he ko u tui ‘e vave pē. Kae kehe ko ‘eku kolé pē ke tukuhifo koe’uhí kapau ko e pehē ko e vavé mo e taimí koe’uhí kae lava e me’a ko ē pea foki hake Sea fakamolemole. Mālō.

'Eiki Sea: Kapau ‘oku fai e fefoki’aki holo ko u tui mahalo ‘oku tonu ange ke tau fai e feme’a’aki ko ení ‘i he Komiti Kakatō he ‘oku lolotonga ‘i ai e ‘asenitá. ‘E tatau ai pē hono tali heni mo hono tali ‘i aí.

Lord Tu’ilakepa: Pou pou Sea.

'Eiki Sea: Kole atu pē ki he 'Eiki Tokoni Palēmiá pea mo ‘Eua 11 ke fakafoki ho’omo fokotu’u ka tau hoko atu ki he Komiti Kakatō. Sai pē kia moua?

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sai pē Sea. Fakafoki atu ā ‘a e fokotu’u ‘a e motu’á ni kae toki vakai pē pe ko e hā ‘a e tu’utu’uni ‘a e komiti, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Fakafoki atu pē mo e tu’utu’uni ko ení kae tuku mu’a ki he Komiti Kakatō kae toki mahino ai.

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu pē ki he Sea e Komiti Kakatō ke fakatokanga’i pē feme’a’aki he Falé, tataki ‘aki homou ngāué. Tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Na’e liliu ‘o Komiti Kakato.*)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e 'Eiki Tokoni Palēmiá, Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Fonua pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki ko e tala fakatapu ē na'e 'osi fakahoko pē 'e he Sea 'o e Fale Aleá kamata he 'aho ni mo 'etau lotu, ko u pehē ke tau hoko atu.

Alea'i Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi (MOI) 2021/22

Tau 'ai e 4.1 ke mahino kae toki fai leva e feme'a'akí ki he toengá ē.

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki ai?

Veivosa Taka: Poupou.

'Aisake Eke: Fokotu'u atu Sea ke u ki'i fakahoha'a mu'a. Tapu mo e Feitu'u na.

Mo'ale Finau: Sea ke ki'i faka'osi ai leva 'eku malangá.

Sea Komiti Kakato: Sai. 'Ai ke ki'i faka'osi mai leva 'a Ha'apai 12.

'Aisake Eke: 'Osi ko ení fo'i taha faka'osí pē eni.

Mo'ale Finau: Sea mālō. Mālō Sea.

Tokanga ke fakaivia ngāue ngaahi kolo

Sea ko u loto pē ke u toe faka, 'oatu pē Sea 'a e laumālie ne u 'ohake 'aki 'a e fakakaukau ko ení 'i he 126, 127, 128. Mahino ki he motu'á ni 'Eiki Sea ko e silini lahi 'aupito, 'aupito 'oku nofo 'i he ngaahi fo'i peesi ko eni 'e tolu pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e 'elito pe ia 'o e ngāué. Ko hono 'uhingá he 'oku 'asi heni 'a e ngaahi 'ū me'angāue 'oku fakatau mai 'o 'ave ki he kau konitulekitā ke fai 'aki e ngāue 'Eiki Sea. Pea ko e ngāue 'aonga pē 'Eiki Sea. Fai 'aki e tanu hala mo e ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko ē 'oku ou 'ohake 'e au 'Eiki Sea 'i hení 'i he'eku mahu'inga'ia he, 'i he lipooti ko ení 'i he'eku tuí ko hono mahu'ingá he ko e lipootí 'oku tala ai e ola ko ē 'o e pa'angá. 'Oku 'i ai 'e 'Eiki Sea mea'i pē he Feitu'u na ko e *value for money*. Ko e pa'angá 'oku 'i ai hono *value*. Ko hono *value* 'a e halá pea ko e taimi ko ē 'oku tau sio ai ki he halá ko ē 'oku tanu pea 'alu ki he mātolu mo'oní mo hono fālahi totonú pea 'oku tau fiemālie leva 'oku mahino ko e lipooti.

'Eiki Sea te u foki ki he ki'i fo'i fakakaukau ko ení te u ki'i 'oatu pē 'a e ki'i fakatātā ko ení 'Eiki Sea. 'Aneafi na'a ku fakahoha'a 'aneafi ki he ngaahi fokotu'unga maka 'oku 'i he uafu ko ē 'i Ha'apai 'e tolu. Ko u kole atu mu'a Sea ki he Feitu'u na ke ke hanga mu'a 'o faka'atā mai 'a e kau ngāué ke nau tuku hake mu'a he *screen* 'a e ki'i la'i'ata 'o e fokotu'unga maka ko ení 'Eiki Sea ke tokoni ki he'eku malangá. Ne u fakahoha'a pē ki he Sea pea ...

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē Fakafofonga hangē ko e me'a 'oku ke mea'i pē 'i he 'api ni, me'a kotoa pē 'oku fakangofua mei he Seá Fale Alea.

Mo'ale Finau: Ko ia. Ne 'osi lele atu au ki he Sea, 'Eiki Sea. Ko e tu'utu'uni mai pē ki he Kalaké ki he Feitu'u na ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Mo'ale Finau: ... pe ke u poaki atu ki ai. Ko e kongá pē 'oku miniti 'e 10 'Eiki Sea, 'ikai ke toe 'ova.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ke ke me'a hake 'anenai lolotonga 'a e feme'a'aki, ka ke 'ai mai ke u toe faingata'a'ia. Kalake, na'a mo si'i feme'a'aki pē heni mo e Fakafofongá telia na'a ku fakangofua pea 'ohake ha 'ata kehe ia mavahe mei he me'a ko eni 'oku me'a ki ai.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e 'ata ko e hā 'a e me'a 'oku ke fiema'u ke 'ohake.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, faka'amu pē Sea ke me'a 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko e 'ai pē 'e au ke fakapapau'i na'a 'ohake 'a e 'ata ia ko ha me'a 'oku 'ikai ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ke u ki'i tokanga atu 'o fakatonutonu atu koe'uhi ki he anga 'etau ngāue. Ko e peesi fē eni 'oku 'i ai 'a e fokotu'unga maka ko eni, fakatatau ki he līpooti.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou tui pē ...

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'í atu ia Sea.

Mo'ale Finau: 'Oku ou fakamolemole ki he Feitu'u na, kuo laka 'a e taimi mo e kuonga he ta'u 'o e Fale Alea 'o māmani. Ko e taimi ko ē 'oku tau talanoa ai ki he ngaahi 'ata 'oku lele ai 'a māmani ia, ko Tonga ni pē 'e taha ko e fakamatala ngutu 'ata'atā pē.

Lord Nuku: Sea, ko 'eku fakatonutonu atu ko e līpooti ko ē 'oku 'i Fale ni te tau fou ai.

Mo'ale Finau: 'Oku ou fakahoha'a 'Eiki Sea ki he *infrastructure* ...

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke 'omai ha me'a mei tu'a 'oku 'ikai ke 'asi 'i he līpooti Sea. Poupou.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, 'omai mu'a 'eku miniti 'e 10 ke u faka'osi atu. 'Oku ou fakahoha'a atu Sea 'i he peesi 126, 127, 128 he ko e polokalama ko ē 'oku 'i ai ko hono fakapa'anga ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fiha?

Mo'ale Finau: 126, 127, 128 Sea. 'Eiki Sea 'oku ou faka'amu pē mu'a Sea ke u ki'i tatakí atu mu'a 'etau ki'i, 'etau ngāue ke tau a'u ki ha tu'unga 'oku fakapolofesinale 'a e ngāue 'i he fonua ni, ko e 'uhinga 'eku 'omai 'a e ngaahi la'i 'ata ko eni, he ko e ngāue fakamāmani lahi 'i he taimi ni, 'oku lea ange e 'u 'ata, 'i he fakamatala.

Lord Nuku: Sea ko 'eku fakatonutonu atu, ko e līpooti eni 'a e potungāue.

Mo'ale Finau: Ko e 'uhinga 'eku 'oatu 'a e 'ata ko eni 'Eiki Sea, he 'oku *support* ko ena 'i ha pou pou' i 'eku fakamatala.

Lord Nuku: Ko e lipooti ko ē 'oku vivili ko ē 'a e Fakafofonga ke fai ko 'ene lipooti ia 'a'ana. Ko 'eku tokanga atu 'aku ki he lipooti ko ē 'oku tohi' i mai ko eni ko ē he'etau polokalama. 'Uhinga ke tau nounou ka tau 'alu, 'oku 'i ai fa'ahinga 'a e to'o mai ko ē 'u me'a mei tu'a ke 'ai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, fekau mu'a 'a e Nōpele ke 'omai 'eku miniti 'e 10 ka tau nounou. Ko 'eku 'uhinga 'eku 'ohake 'a e 'ata ko eni he 'oku ne hanga 'e ia 'o pou pou' i 'eku malanga. Ko 'eku fakamalanga atu 'Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku mahino pē ia 'e Fakafofonga ē, ki' i me'a hifo ki lalo kau fakamalanga pē ki he Feitu'u na. Ko e Fale ni mo mautolu he ngāue fuoloa kuo pau pē ke 'i he 'Eiki Sea, a'u ki he tohi tufa ke ngāue'aki ha malanga 'a ha taha 'i he Fale ni. Ko hono fakatu'upakēe' i hake ko ē ki he motu'a ni, pea ko e me'a ia na'a ku 'eke ai ki he Kalake, pē na'a nau 'osi feme'a'aki mo e Feitu'u na 'oku fakahoko mai 'e he Kalake ko au pē ke u faitu'utu'uni.

Mo'ale Finau: Sea kapau 'oku ke faingata'a'ia pea 'oku ou kole atu ke fakafoki, ka 'oku ou faka'amu 'Eiki Sea ke tataki mu'a 'a e Fale ni ke tau 'alu mo e kuonga. Ko e kuonga eni 'oku ou fakamatala atu, 'oku 'ikai ke totonu ia ke toe fai ha poaki ia ki ha fakamalanga 'a ha taha pea ne 'omai ha fo' i hala ke ne faaitaa' i ke lava ke tau sio ko e mo'oni ē 'o e ngāue 'oku fai. Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea, ko 'eku hanga 'omai 'a e la'itā ke ne hanga 'o fakamo'oni' i 'a e me'a 'oku ou fakamatala ki ai, pea 'oku *makes sense* ange ia 'Eiki Sea, ke tau hanga 'o tuku hake ha fo' i 'ata ke tau sio 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku tau lau ...

Sea Komiti Kakato: Ko e la'itā 'e fiha 'oku ke fiema'u ke 'ohake.

Mo'ale Finau: Kapau 'e 'omai pē ha la'itā 'e 5 Sea, ko e 'osi pē e 5 ko u 'osi au.

Sea Komiti Kakato: 'Io, sai hoko atu mou 'ohake ē na'a faifai kuo faka'ilo au 'e ha taha 'i he kau Fakafofonga. 'Oku 'ikai hano kovi 'ona.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou kole fakamolemole kapau 'oku faingata'a'ia 'oku ou tuku.

Sea Komiti Kakato: 'Ohake 'a e fo' i la'itā ke fiemālie 'a e Fakafofonga ka tau hoko atu, 'ooo ko e ngāue ko ē 'a e Feitu'u na ē.

Mo'ale Finau: 'Ikai, 'ohake koe la'itā kamata mei he ...

Sea Komiti Kakato: Ko ē tā ko ē, ko ē. 'Io hoko atu 'a e malanga.

Tokanga ke tanu 'a e ngaahi hala pule'anga 'i Ha'apai

Mo'ale Finau: Mālō Sea, ko e fokotu'unga maka ē 'oku ou 'uhinga ki ai, sio 'oku toki *makes sense* ange 'i he taimi ni ke u kole ki he Minisitā ko e fokotu'unga maka ko ē 'Eiki Sea na'e 'omai ia mei Fisi 'o tanu 'aki 'a e mala'e vakapuna 'o Ha'apai pea 'osi. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā 'i hono *coordinate* 'a e ngāue ko ia. Ko hono toenga ko ē 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai

ha me'a fakapa'anga ia 'e kau ki hē, pea 'oku ou kole pē au ki he Minisitā ke angalelei ke 'ai mu'a 'a e ki'i toenga ko ē, 'ohake 'a e ki'i fo'i konga ko ena he hala palasi. 'Ai mu'a fo'i konga ko ē ke tanu ē hala ko ē mei Koulo ki Hihifo ke hanga ko 'ee. Ko e hala ē ki he mala'e vakapuna 'Eiki Sea.

Ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea ne u kole atu au, 'oku ou tui 'oku mou fiefia Hou'eiki ke tau sio ki he ola 'o e ngāue 'ene faka'ofa'ofa.

Sai te u 'ohake, 'ohake angé me'a ko ē misini 'a ē 'oku 'asi ai 'a e *excavator*, ke u ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Mo'ale Finau: ... fakalave ki ai ko e me'angāue ia 'a ē. Ko e me'a ia 'oku ui ko e ngāue 'Eiki Sea. Na'a ku kole ki he potungāue ke 'omai 'a e *excavator* ke tokoni ki he fōsoa 'o e palasi Tau'akipulu. Hou'eiki ko e ngāue 'ē. Na'e tuku e *excavator* ko ē he māhina 'e ua Mē, Sune, Siulai pea toki fakafoki pē Sea 'i he huufi e ki'i fōsoa. Pea ko u kole ki he Minisitā ke 'oua 'e toe 'eke mai ha totongi fai'aki pē 'a 'ene tokoni ko ē 'Eiki Sea. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'ai hake ā e fo'i tā faka'osi ta'ahine 'o e fōsoa 'ai pē ha tolu. Ko e 'osi ē ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki mu'a ko 'eku fehu'i atu 'anenai ki he tuku 'a e misini. Ko e ngāue ko eni 'oku kei fai pē ko e ngāue eni ia kuo 'osi.

Sea Komiti Kakato: Ko e ngāue eni ia kuo 'osi, ka mou mea'i pē hangē ko ē ko e me'a 'a e Sea 'a e Fale Alea 'anenai 'ofa mai ā 'Eua tuku ā ho'o tau'olunga ka tau ki'i hoko atu.

Lord Nuku: 'Ikai ko e tau'olunga ko 'eku fakatonutonu atu e ngāue ko eni. Ko e lipooti eni 'a e potungāue.

Mo'ale Finau: Ko e ta'u fakapa'anga eni na'e toki 'osi 'Eiki Sea 'a eni na'e toki 'osi atu.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo'oni e Feitu'u na 'Eiki Nōpele, ka ko mautolu Sea totonu ke mau tokanga'i kimoutolu mou me'a he Fale ni tukuange pē Pule'anga ia. Ko e 'uhinga ke 'i ai ha'amou faingamālie he 'oku si'isi'i ho'omou faingamālie 'i he Fale ni ki he Pule'anga ka ko ho'omou faingamālie pē 'oku 'oatu ko eni.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito Sea. Hou'eiki kuo lava 'eku miniti 'e 10. Na'e 'uhinga 'eku 'ohake e 'ū tā ke ne hanga 'o fakafōtunga mai kia kitautolu 'a e peesi ko ē na'a ku toki lau. 'Oku 'i ai 'a e fatongia potungāue ke nau hanga 'o fakaivia 'a e *community* mo ha taha pē 'i he Fale ni ke nau lava...

Mateni Tapueluelu: Sea ko u fokotu'u atu ke tau tali ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ke tau tali ai leva 'a e lipooti fakavāhenga ko eni 'a Ha'apai 12 kae fiemālie Sea ka tau foki mai ki he 'etau lipooti ko eni fakata'u 'a e potungāue Sea.

Sea Komiti Kakato: Mou fakamolemole ‘oua te mou toe ki’i fakamoveuveu he si’i me’a ‘a e Fakafofonga, kae si’i pē ke hoko atu.

Mo’ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Na’e ‘i ai ha fo’i tanu pehē ni si’i kakai ko eni ‘oku faingata’a’ia lolotonga hake he faha’i ‘e taha ‘a e vai.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku a’u ki ai ‘a e tanu ‘a e Feitu’u na?

Mo’ale Finau: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai.

Mo’ale Finau: Ko u fakamālō pē au hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai Sea. Ko e mo’oni ‘ikai ke loko ‘asi ‘a Ha’apai ia he peesi 127 mo e peesi 128, ‘asi ai hono fakaivia ‘ona ia he tanu ‘i Vava’u fē fua fē fua, ka ko u ‘osi fiamālie pē au ‘Eiki Sea he tokoni kuo fai mai he’emau ki’i ngāue ne fakahoko, ka ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ‘e au ‘a e ‘ū tā Sea pea ko u kole fakamolemole ki he Feitu’u na ki he motu’a ni ko e ola ko e me’a ‘oku lau. Pea ko e ngāue ko ē na’e ‘asi mai hē Hou’eiki ko e ola ia ‘o e ngāue. Pea ko u fakamālō ki he Minisitā neongo pē ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku ma fetō’aki ‘Eiki Sea anga e ngāue, ka ko e anga ia ‘o e fononga ‘oku pehē. ‘I he ‘osi ko ē ‘a e ‘aho kuo tau ‘alu ki ha feitu’u. Ko u kole ki he Minisitā ‘a e ki’i fotunga maka ko ena ‘oku toe. Minisitā pea ko u kole heni ‘Eiki Sea ‘osi foki e valitā ia. ‘Oku ‘i ai e talamu valitā mahalo ‘e 100 mahalo ‘a Foa ‘a e Fakafofonga Ha’apai 13 ‘oku tuku mahalo ko ē na’e tohi mai e ki’i tama mei ‘Amelika ‘oku tuku he ‘Api Sōtia. Ko u kole ki he Fakafofonga kātaki mu’a ‘omai mu’a ha talamu ‘e 20 ke fana’aki e valitā he taimi ko ē ‘e folahi ai. Pea ko ‘ene ‘osi ko ē homau hala Sea pea hoko atu leva ki vahe Foa.

Veivosa Taka: Sea.

Mo’ale Finau: Ko ia ‘Eiki Sea ko e anga ia ‘o e fakakaukau ‘a e motu’a ni.

Sea Komiti Kakato: Ha’apai,

Mo’ale Finau: .’Io.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te mo va’inga he’etau feme’a’aki

Mo’ale Finau: Ko ia Sea ko hono faka’osi ia. Ko u kole pē ‘a’aku ia ki he Fakafofonga Ha’apai 13 ha ki’i talamu ‘e 10 ke folahi ko ē ‘a e ...

Veivosa Taka: Sea te u tali ai pē ‘a e kole ko eni. Sea ko u kole fakamolemole pē ki 12 ‘oku ‘ikai ha’aku mafai ‘a’aku he valitā ko eni ‘oku lolotonga tatali mai e kāinga ke tanu mo valitā honau hala mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Ko ia Sea mālō fakafoki atu e taimi pea ko u kole fakamolemole kapau na'a ku hanga 'o maumau'i he 'ū tā, ka ko u tui mahalo ko e kamata'anga eni ha 'epoki fo'ou he Fale ni ke tau ngāue'aki 'a e *screen* ke ne hanga 'o fakahinohino hotau Fale mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai Tongatapu 5 pea toki hoko mai 'a Tongatapu 10 pea toki 13 ē, Ha'apai 13.

Tokanga ki he tōnounou 'i he founga tanu hala & fiema'u ha ola 'o e ngāue pea tolonga tanu halá

'Aisake Valu Eke: 'Io mālō Sea tapu pē ki he Hou'eiki Komiti Kakato fakamālō pē ki he Minisitā mālō mo ho'o potungāue e ngāue. Sea fanga ki'i me'a fakalukufua pē eni ia. 'Uluaki ko e vakai ko eni ki he ...ko e founga tanu hala ko ē he 'aho ni lahi e fiema'u mo e ivi ngāue ko ē 'oku ma'u he Pule'anga mo e *private sector* pea 'ikai ke ngata ai ko e *quality* ko ē mo e ola ko ē 'o e ngāue 'o e tolonga 'ikai ke ma'u ia he taimi ni. Pea ko e palopalema lahi eni 'etau sio ko e hā ha me'a te tau fai, founga mai ko ē na'e ha'u mei mu'a na'e tuku ki he ngaahi kautaha kitu'a koe'uhī ke fakalahi he koe'uhī ko e tu'u ko ē he taimi ni ko e kautaha kitu'a mo e ivi e Pule'anga ke lava lahi e pa'anga ia ke fai e ngāue 'ikai ke lava e ivi ngāue ...

<007>

Taimi: 1455-1500

'Aisake Eke : .. ka ko e ngaahi me'a pē ko u 'ohake. Ko u 'ilo pē na'e 'i ai e ngaahi me'a he ngaahi Pule'anga kimu'a na'a nau 'ai mai e kautaha ke tanu, ka ko e palopalema. Ka 'ikai ke tau solova eni Sea 'e taufetuli ai pē mou feme'a'aki ai pē heni. Lahi e fiema'u 'oku 'i ai pē pa'anga e ngaahi *project* tuai ia. Lahi e ngaahi fiema'u ke tanu e ngaahi hala si'isi'i e me'angāue. Ko e Pule'anga pē ia pea mo e ki'i kau toko fiha. Ko e poini ko ia pea 'oku 'ikai ngata ai, pea tuai. Ko e 'osi ko ia 'a e hala ko ē maumau atu e 'u hala ia ko ē. Ka ko u tui ko e 'ohake pē koe'uhi ko e Minisitā mo e Pule'anga ke tau fakakaukau. Founga he taimi ni 'ikai ke ngāue ia. Anga fēfē 'e 'ai ke lahi e ivi, ngaahi kautaha mei tu'a. Kapau 'oku nounou eni fēfē 'a muli tau kau ngāue koe'uhi kae lava ke ma'u 'a e ngaahi kautaha koe'uhi ke nau fakahoko e ngāue. He ka 'ikai ka lele e me'a e taimi ni, te'eki ke 'osi atu ē maumau mai ē. Ko e 'uluaki ia 'a e tokanga'i 'a e ivi ngāue ke toe fai ha sio ki ai. Founga he taimi ni 'oku 'ikai ke ngāue ia.

Ua ko e ola lelei ko hono founga fakahoko 'o e ngāue, tanu hala mo hono ola ke mou me'a ange ki ai. Mau ki'i hala ko e vave 'ene maumau. Ko e fokotu'u pē ia ki he 'Eiki Minisitā ke fai ha ki'i vakai angé ki ha founga tanu hala 'e lava ai 'o ki'i tolonga. Mahino 'oku 'uho'uha koe'uhi ke lava tolonga 'a e hala koe'uhi ke 'osi atu ha ta'u. Tau ako ai pē mo e fo'i hala 'a Siapani. 'E hoko e palopalema ko eni tau tanu 'osi pē ta'u 'e 1 ta'u 'e 2 tau toe foki atu. Lahi e fakamolé pea 'ikai ngata ai, kae toe lahi ai pē mo e me'a kae tali mai 'a e toé.

Ko hono hokó ko u kole ange pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā kātaki 'o 'ai ha'o ki'i motu'a ke ki'i lele ange 'o takai ange ki homau halá. 'I ai e ngaahi hala lalahi ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fu'u fo'i luó. Ko e taimi foki ko ē na'e pehē foki ke tau ō ko ē e me'a, ko mautolu kau Minisitā mo e me'a, 'ō kitu'a 'o sio kitu'a koe'uhi ke 'ilo foki 'a e ngaahi fu'u fo'i luó. Kole pē 'Eiki Minisitā Sea ke ke ki'i me'a ange ke ta ki'i lele ...

Mo'ale Finau : Sea ka u ki'i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē Feitu'ú na e tokoni.

Mo'ale Finau : Ta ko ē 'oku nau kole kātoa pē ka nau nofo nautolu 'o talamai ko maua pē 'oku kole.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'ikai ko ha tokoni ia. Ko ho'o tuputāmaki 'au ta ko ē 'oku 'i ai pē ni'ihia ia 'oku nau fiema'u.

Mo'ale Finau : Na'a ku ki'i ongo'i 'e au 'anenai 'Eiki Sea hangē ia ko u kole tokotaha. Taimi ni ia kuo mau kole kātoa. Ko u fokotu'u atu ke paasi ā 'Eiki Sea. (*Ne poupou*)

Sea Kōmiti Kakato : Ko moutolu pē. Moutolu pē.

'Aisake Eke : Sea ka u hoko atu 'eku fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato : Hoko atu.

'Aisake Eke : 'A ia ko u tui ko e Potungāue ko eni, 'ai e kau ngāue ke nau ki'i lele takai 'i tu'a. Lahi e nofo 'i fale, hangē ko homau ngaahi 'api hala 'i Houma si'i ko e faka'ofa atu. Ko e ki'i fo'i kongā si'isi'i pē ia ka ko e ngaahi fu'u fo'i luo homau feitu'u. 'A ia 'oku 'i ai pē mahalo fanga ki'i mātu'a mei Hihifo nau ngāue ai. Nau ki'i takai ange pē nautolu 'o sio lele mai mo ha loli 'o 'ai. 'A ia ko e poini 'uluakí ia ko e founa he taimi ni 'ikai ngāue ia ka te tau sio ko e hā e me'a 'e fai. Ko hono 2 Sea, ko e kaikehe ko e fetokoni'aki ia 'a e fakalūkufua e fonua ni pea mo e kakai mei tu'a.

Fokotu'u ki ha founa 'e lava faka'ai'ai sekitoa taautaha ke fakahoko tanu hala ke vave ngāue ki he ngaahi hala

Ko hono hoko ko e tu'u foki 'a e ngāue na'e 'ai foki he ha'u kimu'a ko e Potungāue ko eni te nau tokanga'i 'enautolu hono tanu e ngaahi hala fakakolo. Ka 'oku 'ikai foki ke lava ia 'oku toe ala kinautolu koe'uhi ko e si'isi'i 'a e *private sector*. Ko e tu'u he taimi ni ko 'emau tanu halá mau tanu pē 'emautolu ia 'a e ngaahi hala 'uta mo e ngaahi hala kolo, ka ko e 'uhinga eni ko eni kumi ko ē ha me'angāue. Mo'ua foki e me'angāue ia 'a e Potungāue ko e 'uhinga ia 'eku hanga ko ē ke toe fai ha sio ia ha founa ke faka'ai'ai ha ni'ihia ke o mai 'o langa pisinisi ke nau fai 'a e ngāue ko eni koe'uhi mo vave pea 'ikai ngata he vave mo sai.

Fokotu'u ke fakakau mai he Lipooti Fakata'u 'i he kaha'ú ngaahi fokotu'u mei he 'a'ahi Fale Alea

Ko hono hoko Sea ko e ngaahi me'a pē eni ia ko e fokotu'u atu 'i he kaha'ú koe'uhi 'oku te'eki ke ha'u 'a e 22/23 ko e me'a pē ke fakakau atu 'i he Lipooti 'i he kātaki pē 'Eiki Minisitā. Tau tuku pehē'i pē 'u Lipooti 'a e 'u Lipooti Potungāue Pule'anga fakakau mai mu'a ai 'a e ngaahi ngāue na'e fokotu'u mai he ngaahi 'A'ahi faka-Fale Alea. 'Oku ai e ngaahi ngāue 'oku 'omai ai ko e me'a ki he hala 'oku 'i ai e ngaahi me'a ki he ako ke kātaki mu'a 'o fakakau mai 'i he'enua Lipooti Fakata'u ko e hā 'a e ngaahi ngāue 'oku fai ki ai. Koe'uhi 'e tokoni 'aupito pē ia ke fai e fengāue'aki koe'uhi ko e fē ngaahi fiema'u ko ia 'oku ma'u mo 'ikai. Pea 'ikai ngata ai hangē na'a ku 'osi lave pē au ki ai 'aneafi, 'i he kongā ko eni fakakau mai mo e Lipooti ko ia 'a e 'Atita 'i he Lipooti tefito ko eni 'i he Lipooti ko eni 'oku ou tui 'e tatau pē ia mo e ngaahi Potungāue kehé Sea.

Fiema'u ngaahi fakamatala fekau'aki mo e tanu hala mo e ngaahi hala he fonua

Ko e ki'i me'a hoko mai pē ai, ko e koloa ko ē 'a e Potungāue ko e taha foki ia e me'a 'oku ou vakai'i ke fehu'i 'i he Potungāue ko eni, ko e hā e lahi e hala ko ia 'o e fonua ni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala pehē ia he koe'uhí ke tau 'ilo. Ka ko u vakai hifo 'a e 2.5 'i he hala ko ē 'oku 'omai. Ka 'oku mahu'inga foki 'a e fakamatala pehé ni hala 'e fiha kuo 'osi, kātoa e fonua ni. Hala 'e fiha, 'oku ai foki na'e 'i ai e *policy* ia 'a e Potungāue ko eni, peseti 'e 5 to'o mei he pa'anga kuo nau 'osi hanga 'enautolu 'o maaka'i. Fo'i hala ko ē ko e anga ia 'enau me'a ke mai ha fa'ahinga fakamatala pehé ni. Ke tau lava 'o 'ilo 'oku 'i fē. 'Oku 'i ai e ki'i fakamatala ia 'oku 'omai he 2. 5 'Eiki Minisitā ke toki fakatonutonu atu ho'o Lipooti ho'o *revise* ko 'ene mai 'e ia ia 'e fakamatala ko e kātoa eni e koloa tanu hala mei he vaha'a 'o e 2008-2011. Ko e mahu'inga ia ko ia ko e 9.7 fu'u si'isi'i 'aupito ē ia. Poini 'e ua. 'Uluaki si'isi'i. Ua fao'i mai ke a'u. Pea 'oku 'uhinga pe 'eku lave ki ai 'Eiki Minisita ke fai ha tokanga ki ai. Taimi ko ē na'a mau fa'u, na'a ku kau he palani ko eni ke fa'u e palani ta'u 'e 10 ko eni e ngaahi ngāue lalahi *infrastructure* ko ē taha e ngaahi palopalema ko e ma'u ko ē e ngaahi fakamatala ko e hā 'a e lahi 'o e hala. Ne ō atu ia 'o mai e hala ia 'oku si'isi'i ia. ...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Aisake Eke: ... 'oku mau 'ilo 'e mautolu 'oku lahi. Ka ko u tui ko e ngaahi fakamatala pehē ia ke kakato mo lahi he 'oku 'i ai e felāve'i eni heni mo e me'a ko ē 'a e 'Atita he lipooti ko ē 'ikai ke ne hanga 'o 'omai 'ene 'ene falala kakatō he koe'uhí ko e lahi ko ē e ngaahi koloa ko ē ngaahi potungāue 'oku 'ikai ke faka ... 'ikai ke 'i ai ha lesisita pea 'oku kau ai e me'a ko eni pea ko u 'ohake pē au ki he Minisitā ke fai ha'ane me'a ki ai mo toki fakatonutonu pē ia mo me'a he. Koe'uhí kae lava 'o 'ilo, 'uluaki lahi kātoa e hala 'oku fonua ni, ua ko e hā e hala 'oku tonu ke monomono ko e hā he hala fo'ou koe'uhí ke tau lava 'o sio fakalukufua 'oku 'ikai ke ma'u e fakamatala ko ia heni. Pea 'ikai ngata pē ai ki tahi tatau pē mo e uafu mo e ngaahi me'a ko ia Sea. 'A ia ko u ki'i lave pē au ko e me'a pē toe pē ua.

Ko e hoko pē ia ko e kaveinga eni 'oku te'eki ai ke solova 'a e tohi tangi ko eni ki he langa fale ko eni ki he hala ko eni ki he *tsunami* ka ko u kole pē 'Eiki Minisitā ke fai mu'a ha ki'i vakai ki heni he koe'uhí ko e na'e 'osi fai e komiti 'emau, 'a e komiti 'a e Fale ni 'o mau vakai neongo nau fu'u ta'efiemālie lahi pea na'e 'osi 'i ai 'emau lipooti. Ka ko u kole pē ki he 'Eiki Minisitā kātaki ke fai mu'a ha me'a ki heni koe'uhí 'ikai ke solova e palopalema ia ko eni. Ko e si'i me'a ko ē na'e tangi mai ai ko ē he 'oku felāve'i eni ia mo e fengāue'aki 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi kautaha mei tu'a 'a e mahu'inga ko ē 'etau ngāue fakatahá. Pea 'oku ou kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke toe fai mu'a ha me'a ki heni koe'uhí ko e mo'ua ko e pa'anga ko ē na'a mau fokotu'u mai he komiti 'oku lahi ia he me'a ko ē na'e 'oangé pea ko e si'i mo'ua ko ē 'a e ngaahi ki'i kautaha he ngaahi falekoloa mo e fakamo'ua, faka'ofa atu. Ka ko e 'uhinga ia ko u kole atu ke fai ha vakai ki heni ke fai hano solova he ka 'ikai 'e hoko leva 'etau pehē 'etau ngāue ko ē mo e ngaahi hoa ngāue mei tu'a 'osi pē ko e ki'i me'a noa pē. Ka ko u kole ke fai mu'a ha sio koe'uhí ke solova 'a e me'a ko ia.

Fokotu'u ke tokangaekina 'a e mahu'inga e kau ngāue lelei mo ngāue taukei he ngāue'anga

Faka'osi ko u tui ko e mahino heni ko e taha eni ia e me'a lahi 'oku mahino foki ko e fonua ni ia mo e ngaahi potungāue ko e sai pē 'a e ngāue ia ko e kakai lelei 'i he ngāue taukei. Ka ko u tui ko e kongā lahi eni 'i heni ke fai e tokanga ko ē ki hono teu'i e kau ngāue ko e *human*

resource ‘a e Potungāue ‘oku holo ia mei he kuo hili pea ko u tui ko e me’a lahi ko e *quality* e ngāue ‘o ha potungāue fakatefito ‘i he kakai lelei. Pea ko u tui ko u ‘ohake ‘Eiki Minisitā ke fai ha vakai ki ai ko e hā e fokotu’utu’u toe ako’i e ‘a e kau ngāue koe’uhí ke nau ma’u ha ngaahi fakamatala ma’u mai taukei ki ‘olunga koe’uhí ke tau lava ‘o fai ‘etau ngāue. ‘Oku ou fiefia au ia fakatokanga’i hifo Talēkita ko eni ‘i he tokanga’i e vakapuna, tokotaha ia na’e ‘alu ‘o ako toki foki mai Hou’eiki Fefine faka’ofa’ofa ‘aupito ‘a e ako ko eni. Pea ko u tui ko e va’a langa ia tō lalo ‘aupito *diploma* pē ia mo e ngaahi me’a pehē pea ko u ‘ohake pē ‘e au koe’uhí ko ‘etau tanu hala mo e me’a ‘oku fai ‘i he ngāue ko eni fakatefito ‘i he kakai. Pea ko u tui ko e me’a eni ia ko u tui ‘oku mea’i he Minisitā fai ha ngāue fakavavevave ki ai koe’uhí kae lava ‘o hiki’i ‘a e tu’unga ngāue ‘o e fonua ni Sea. Ko ia pē Sea fakamālō atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘I 10 Tongatapu 10 me’a mai.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko u ki’i fie fie fakalave atu pē au ia he na’e ‘osi e ngāue ho Fale ‘aneafi ‘oku te’eki ai ke, ke me’a mai e ‘Eiki Minisitā ki he me’a na’e fiema’u he motu’a ni. Ko hono mo’oni ko u ‘osi poupou kakato atu e motu’a ni ia ke tali e lipooti ko eni he ko e, ko e ‘elito ia ‘o e lipooti ko eni ‘i he me’a ‘oku faka’amu ki ai ‘a e motu’a ni ‘oku lolotonga ‘i he Fakamaau’anga ia pea ko u mahu’inga’ia ‘aupito au he tafa’aki ko ia ke fai ha ngāue ki ai ‘a e Fakamaau’anga.

Fakamālō’ia fakahā mei he Pule’anga ke tokoni’i fakame’angāue ke ngaahi ‘aki hala ki he ngaahi ‘api tukupau kakai

Ko e ki’i fie lave atu pē motu’a ni he ko u ko u muimui atu pē au ia he he ngofua ko ē na’e ‘omai he Feitu’u na Sea ko e ki’i taimi pē eni ‘a e tēpile ko eni pea mo e Hou’eiki Pule’anga ko e ki’i, ki he fakalave atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e ngaahi me’a na’e na’e kole he motu’a ni ‘aneafi ke fai ange mu’a hano ki’i fakama’ala’ala he ‘oku ki’i fuoloa ta’u mai ‘a e fe’ao e kāinga pea mo e faingata’a ko eni. Pea ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā ne laumālie lelei ‘ene me’a mai ‘aneuhu ‘e lava ange ‘a e me’angāue ‘o fakakakato ‘a e ngaahi tūkuikolo he Vāhenga Tongatapu 10 kau ai ‘a Niutoua ko Kolonga ko Navutoka. Pea ko e ta’u kuo maliu atu ko e talu pē hono fokotu’u ai e ngaahi loli maka ko eni a’u ki he ‘aho ni ‘oku te’eki ai pē ke toe fai ha ngāue ki ai pea ‘oku ‘ikai ke lava e ‘a e ni’ihi ‘oku nau ‘api tukupau he ngaahi feitu’u ko eni ke lava ‘enau ngaahi me’alele ‘o ‘alu ki ai. Pea ko eni ‘oku laumālie e ‘Eiki Minisitā ‘e fakahoko ange ‘a e me’angāue ki he, ke fai hono hono fakatoka pea mo hono lola’i kae lava e kāinga ‘o a’u atu ki honau ngaahi ‘api tukupau.

Ko e, ko e me’a pē ‘e taha ko e ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

Kapelieli Lanumata: ... pea ko e kole atu pe ki he ‘Eiki Minisitā na’e fehu’i pe ‘e he motu’á ni ‘aneafi pea tupu meí he ‘osi ‘a e taimí mo e ngāue ho Falé. Ko e tokanga atu e motu’á ni ki he Hala Tangikiná. Lave’i pe ‘e he motu’á ni na’e me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘oku fakapa’anga eni ‘i he polokalama ko ia ‘a e *ADB*. Ko e ki’i fie ‘ilo pe ia ‘a e motu’á ni pe ‘oku vavevave nai ha taimi ke fai ai ha ngāue ki he hala ko eni. Pea ka ‘ikai pea ko e taimi ko eni ‘e ‘alu ange ai e me’a ngāué ia ‘o fai e ngāue ko eni ki he ngaahi hala ‘utá pea lava ai pe hono ki’i sanipepa’i ā e halá ni ‘o talitali ai pe ki he valitā kapau ‘e lava e polokalama ko iá.

Fehu'ia tūkunga pa'anga ngaahi hala pule'anga he kolo 'e 4 'o Tongatapu 10

Ko e faka'osí pe 'e Sea ko e tukui kolo 'e 4 'i he vāhengá, ko e talu e lele e polokalama tanu hala ko eni e *Triple B* kei tuku pe 'enau seniti 'i Falepa'anga 'o a'u ki he 'ahó ni. Pea 'oku 'i ai e ngaahi tukuikolo na'a nau *pull-out* 'enau seniti pea mei Falepa'anga 'o tuku pe 'i he tohi pangikē 'o e Kosilio Fakakolo 'o e kolo takitaha. Ko e fakaongoongo mai pe ki he 'Eiki Minisitā pea mo e Hou'eiki Pule'angá pe ko e hā nai ha founa 'e lava ke tanu ai honau ngaahi halá tautautefito ki he ngaahi *community road*.

Lave'i pe 'e he motu'á ni ne me'a mai e 'Eiki Minisitā 'aneuhu 'oku tōnounou fakaevalitā e Pule'angá pea 'oku kei fai e feinga ki he Minisitā Pa'angá ha seniti ke hoko atu e ngāué. 'Oku 'i ai e ki'i seniti ia e ngaahi tukuikolo ko ení na'a lava ke tokoni atu ia ki he valitā kae fai mai ha ngāue 'a e potungāue. Ko u tui ko e Kilisimasi lelei ia e ngaahi tukui kolo ko ení. Ke fakamahino mai 'a e tūkunga 'oku 'i ai e polokalama ko ení he 'oku 'i ai 'a e seniti lahi 'aupito 'a e ngaahi tukui koló 'oku kei 'i he falepa'angá pe.

Ko e faka'osí pe 'e Sea, lave'i 'e he motu'á ni 'i he ta'u 'e 4 – 5 kuo maliu atú na'e 'i ai e polokalama fōsoa *ADB* na'e lele 'i Navutoka pea mo Manuka. 'I he lave'i 'a e motu'á ni na'e faka-phase e ngāue ko ení. Te'eki ke a'u atu ki he kamata'anga ko ia 'o Kolongá pea pehē foki ki Talafo'ou pea mo Makaunga. Ko e ki'i fie 'ilo pe ki he 'Eiki Minisitā pe 'oku kei hokohoko atu e ngāue ko ení pe 'oku 'alu e pa'anga ia ko iá ki ha feitu'u. Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou fie lave atu ki ai he tafa'aki ko ení ka ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā ngaahi tokoni kotoa pē 'oku lave ai e vāhengá pea pehē ki he fonuá fakalukufua. Pea ko u fokotu'u ai pe ke tau tali e līpooti ko eni 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Laláhí, mālō Sea e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai Ha'apai 13 pea hoko mai 'a Tongatapu 2. Mou kātaki pe he'eku ui pehē ka ko e founa ngāue pe 'a e motu'á ni. Ka ko homou faka'ilonga maama mai e kuopau ke hoko atu. Ko e hā e me'a 'oku pau ki ai 'a Ha'apai 13

Veivosa Taka: Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'ú na, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea, fakamālō e ma'u e ki'i faingamālie ke fai atu ai ha ki'i lave ki he līpooti fakata'u ko ení. 'Eiki Sea ko e tu'u ko eni 'a e līpooti ki he motu'á ni 'oku ou pou pou kakato ki ai. Ka ko 'eku lotó pe ke 'ohake e ki'i me'a 'oku ki'i fakakāke'i pe pea mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi vāhenga kehé tautautefito ki he halá. Sea ko e fiema'u ia 'a e motu'á ni ko e 'ango'ango mo'oni.

'Oku te'eki pe ke 'asi e valitā ia, 'a e me'a ko ē 'oku ui, ko e me'a ko ē 'oku ou fokoutua fanongo ki ai 'oku 'i ai e vāhenga 'oku 'osi e tanu e kongá ia pe ko e vaeua. Ka ko e tu'u hake ia ko ení Sea ke 'oatu pe ki he Feitu'u na ke ke mea'i pe 'okú ke 'osi mea'i pe 'e koe. 'I he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a Ha'apai te'eki ai ke 'asi e me'a ia ko ení ko e valitā. 'A ia ko e kongá pe ia ko u 'oatu ki he Feitu'ú na pea mo e Fale 'Eiki ni.

Ko e tu'unga ko u fakahoha'a 'Eiki Sea he 'oku hā mai me'i he potungāue 'oku kei fai e 'ota mai e valitā. Ka 'oku lolotonga *standby* 'a e toni 20 valitā 'i Ha'apai na'a ko ha faingamālie ia 'o Ha'apai ke fakahoko ai leva 'a e ngāue ko ení he vaha'a taimi 'oku mālōlō ai 'a e ngaahi me'a ngāue ko ení. 'Eiki Sea, 'oku fiema'u foki 'e he kāinga Kouvai Ha'anó ke tanu honau halá, ko e talu pe eni me'i he 75 hono tanu pea mo valitā. Pehē pe ki Ha'afeva, te'eki ke 'asi e

me'a ko eni ko e tanu hala. Ka 'oku nau kole ha ki'i me'i sima ka nau fai pe 'enautolu hono sima'i honau halá, 'ikai ke lava 'o fakahoko e maká.

Sea ko u tui kuo mahino atu, ko Nomuka 'oku lolotonga 'i ai e ngaahi me'angāue pea 'oku nau fakahoko pe ngāue tatau. Ko e me'a 'oku ou hoha'a ki ai 'Eiki Sea ko e ...

<010>

Taimi: 1510-1515

Veivosa Taka: ... ko e tau'anga e ngaahi vaká 'i Ha'apai kae tautautefito ki he ngaahi 'otu motú ki Mu'omu'a mo Lulunga.

Kole ke fai ha ngāue ki he uafu 'o Nomuka, 'Uiha & Vahe Kauvai

'Uluaki 'Eiki Sea mahalo 'oku 'i ai pē kaunga 'a e Minisitā ko ení ki he Kautaha *FISA* ka 'oku ou tui pe ko e Maliní. Ko u, 'oku mahino pē faingata'a 'a e fakahifo ka ko e kole ki he 'Eiki Minisitā 'a e uafu 'o Nomuká pea mo 'Uiha, ne 'osi 'i ai 'ena 'inasi ne na tānaki. Ka 'oku ou, ko u fakafuofua 'Eiki Sea ko e ki'i uafu 'o Nomuká na'a'u pe ia 'o 2 miliona, 'oku, 'oku pēhē pē mo 'Uiha. Ka ko u tui ko e uafu ko ē 'o Ha'anó kau ia he ki'i uafu 'oku fu'u fiema'u. Ka ko u kole pē 'Eiki Minisitā ke ne vakai angé ki he'ene fokotu'utu'u ngāue 'i he ta'u ní 'oku kau nai ha uafu 'i Ha'apai, he 'oku 'i ai 'a e uafu 'o Vahe Kauvai 'oku tu'u 'i Foa, ko e uafu fiema'u ia.

Kole ke tuku *excavator* kuo tō ange ki he Vahe Ha'apai ke ngaue'aki keli e kelekele ki hono taki e vaí ki he ngaahi 'apí

'Eiki Sea ko e kongá ia 'oku ou lave atú pea mo e fiema'u 'a e kaingá fekau'aki mo e ngaahi me'angāue kuo tō ange ki he Vahe Ha'apai. Ko e fakatātā ko ení ko Tungua pea mo Ha'afeva. Ko e tō ko eni 'o e la'ala'ā ko ení 'Eiki Sea 'ikai ke 'i ai ha vai taki ia pea 'oku ha'u leva 'a e *excavator* 'o ki'i vakuvaku hake 'a e kelekelé 'oku 'asi e vaí. Pea ko e kole ia 'a e kaingá he 'oku 'osi 'oange ngaahi, 'a e ngaahi naunau fale fakafiemālié ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha vai. Ka ko e kolé ia ke tuku 'a e ki'i *excavator* ko ení ke ne vakuvaku ai leva 'a e ngaahi 'apí he 'oku vai 'atā pē vahé ia, feitu'u ia ko iá ke lava 'o tokoni ki he'enu feime'atokoní.

Ko u tui ko e kongá ia 'oku ou 'oatu ai ki he potungāue ko ení, neongo pē 'Eiki Sea e loto 'a e 'Eiki Minisitā ke talí pea mo e lahi e fakahoha'a ki he lipooti ko ení ka ko e ngaahi ngāue lalahí eni pea 'oku pau pē ke lea'i lalahi pea 'oku pau pē ke fai e fiema'u lahi. 'Eiki Sea ko u tui ko e ngaahi kongá eni 'oku 'oatu.

Kole ke ki'i fakaloloto taulanga Tungua mo Kotú

'Oku 'i ai e ki'i motu ia ko 'O'ua. Na'e 'i ai 'enau ki'i *float* 'enau ki'i uafu tautau pea ko e ha'u pē ko ē 'a e peaú, me'a mālie 'oku lī hake 'a e *float* ki 'olunga 'o hao ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha lava ia ke toe ki'i hoko mai e *float* ke ki'i ngaahi he kuo 'osi, ko e a'a ko ē motu'a ni ia 'Eiki Sea mahalo 'oku ou hopo he namó. 'A ia ko e, te u hopo heni mahalo te u lue ki he 'api ko ē 'o Misi Siká ko 'uta ia, 'eku lele atu ko eni 'o 'alu ko ē 'o fakahoko 'a e 'a'ahí. Pea ko 'eku sio 'Eiki Sea ko e ngaahi feitu'u ia hangē ko Tungua, ko e ngaahi namo lalahi ko iá ko e

hu'a ko ē 'a e tahí 'e fai ki ai 'a e feingá, ka ko 'ene mamahá, Tungua pea mo Kotu. Ko e fiema'u pē ke ki'i fakaloloto 'a e taulangá.

'Oku ou tui ko e kongá ia 'oku ou 'oatú pea neongo ko e tangi eni 'oku fai mei he até ka 'oku 'oatu pē, he 'oku hangē pe he 'e lipootí 'o vaku mai 'a e ngaahi me'a ne fai ki ai e hoha'a 'a e kaingá 'i he kuohilí 'o a'u mai ki he 'aho ni. 'Eiki Sea ko e ki'i ...

Sea Komiti Kakato: Ko fē ki'i kongá he lipootí 'oku ke me'a ki ai 'oku kau tonu ki he me'a 'a e kaingá.

Veivosa Taka: 'A ia ko e peesi 17 ...

Sea Komiti Kakato: Peesi 17.

Veivosa Taka: 16 pea mo e 24. 'A ia 'Eiki Sea ko e, ko 'eku talanoa pē fakalukufua pē ki he ngaahi kongá 'oku 'omai 'i he 'a'ahi ko ení. Sea mahalo ko e kongá ko ení kuo lava ka ko u fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e lipooti fakata'u 'a e Ngaahi Ngāue Lalahí, he ko e taha eni ha ngāue 'oku fiema'u ke tau fakavavevave ma'u pē ki ai 'o hangē ia ko e Potungāue Mo'uí ko e 'uhingá ko e fiema'u 'enau sevesi. 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu Fakafofonga Ha'apai me'a 'oku tokanga ki ai e Feitu'u na ki he vahefonua. Ko u tui pē 'oku fakatokanga'i pē he 'Eiki Minisitā ka ko u kole atu mu'a ke tau ki'i mālōlō ē. Ko 'etau ki'i mālōlō ko ení miniti pē 'e 10, he 'ikai ke tau toe 'ova ai pea tau foki mai ka tau kamata ē. Tau mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<002>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. (Lord Tu'ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, hoko atu 'etau feme'a'aki. Faka'osi pē 'a Tongatapu 2, ko 'ene lava pē ia 'oku tau pāloti ē. Me'a mai.

Fokotu'u ke tokanga mavahe tanu ngaahi hala 'i loto Havelu, Fanga mo Tofoa tokoni lahi he fefononga'aki

'Uhila Moe Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Oku ou fakamālō atu he faingamālie ko eni kuo tuku mai. Sea te u 'atu pē 'a e fakahoha'a 'i he ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki, fekau'aki pea mo e tanu hala.

Ko Tongatapu 2 foki Sea 'a e vāhenga tokolahi taha meimei omi kotoa ki ai 'a e kakai 'o Tonga ni he 'aho ki he 'aho, ko e ō ki Nuku'alofa ki he ngaahi 'uhinga kehekehe pē, ō ki he ako mo e ngāue mo e ngaahi pisinisi. Pea pehē foki mo e omi ki falemahaki mo e ngaahi feitu'u 'oku fu'u mahu'inga ke nau ō ki ai. Pea 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na, mea'i 'e he Hou'eiki 'a e palopalema 'oku hoko 'i he ongo hala lalahi ko eni 'oku na 'omai 'a e *traffic* ki Nuku'alofa, 'a e Hala Tāufa'ahau pea mo e Hala Vaha'akolo, 'a e fe'efi'efihi pea mo e *que* 'a e me'alele he 'aho ki he 'aho ki he 'aho he fefononga'aki ko eni 'a e kakai.

Ka 'oku 'i ai leva 'a e fanga ki' i hala kolokolosi holo 'i Tofoa ...

<005>

Taimi: 1530-1535

'Uhila Moe Langi Fasi: ...Havelu pea mo Fanga, ko e fanga ki' i hala eni 'oku nau tokoni lahi 'aupito ki hono fakama'ama'a 'a e *traffic* mei he ongo hala lalahi ko eni 'oku ngāue'aki. Pea 'oku lahi 'aupito hono ngāue'aki he kakai ke nau hola holo ai ke fai mo nau a'u ki he ngaahi feitu'u 'oku nau o ki ai, 'ave 'enau fānau ki he ako, 'ave ke o ki he ngāue pea mo e ngaahi 'uhinga kehekehe pē. Ka ko e palopalema mo e fanga ki' i hala ko eni Sea 'oku fu'u tokakovi 'aupito pea 'oku fu'u fāsi' i 'a e fanga ki' i hala. Ka ko honau 'aonga 'oku fu'u lahi 'aupito ki he taimi ko ē 'oku fiema'u fakavavevave ai 'a e kakai ke nau o.

'I he taimi lahi 'oku ... taimi ko ē 'oku fu'u femou'ekina ai 'a e ongo hala lalahi ka 'oku 'i ai ha fakavavevave ki he falemahaki 'oku ngāue'aki leva 'e he kakai 'a e fanga ki' i hala ko eni ke nau kolokolosi mai ai ke fai mo nau a'u mai ki falemahaki, pea 'oku toe ngāue lahi'aki 'a e hala ko eni 'e he ngaahi me'alele fakapule'anga ki hono leleaki' i holo ai 'a e kau ngāue ke tiliva 'enau ngaahi pepa ngāue 'ave ki he ngaahi fakataha mo tulituli ki he ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke ...ka ko e fiema'u ke fakalelei' i 'a e fanga ki' i hala ko eni, tautautefito eni ki he ngaahi hala kolosi 'o Havelu pea mo e Fanga 'o Pilolevu he 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito hono ngāue'aki. Ko ia ko e kole ki he 'Eiki Minisitā ke me'a ange mu'a 'o tokanga ia ki he ngaahi hala ko eni he ko hono 'aongá 'oku fu'u lahi 'aupito ki he kakai kātoa 'o Tonga ni 'oku 'ikai ko Tongatapu 2 pē kakai kātoa 'o Tonga ni.

'Oku 'i ai leva mo e fo' i hala 'e taha 'oku kolosi mei he 'Apimataká 'o 'asi atu 'i Hōfoa. Ko e hala ko eni 'oku tokoni lahi mo ia ki he fetuku e fānau ki he ako. 'Oku mea' i pē 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'apiako 'i he feitu'u ko eni, *Ocean of Light* pea mo e ngaahi ako mai he faha' i ki heni. 'Oku tokoni lahi 'aupito 'a e hala ko eni ki hono fakama'ama'a 'a e *traffic* mo hono 'ave 'a e fānau ki he ngaahi ako pea pehē foki ki he ngāue, ka 'oku fiema'u ke fakalelei' i mo e hala ko eni he 'oku tokakovi 'aupito pea 'oku fiema'u ke faka'ata'atā mo ia.

'Oku 'i ai mo e fo' i hala 'e taha 'oku lele mei Havelu saafa 'o hū loto atu 'i Tu'atākilangi 'o 'asi atu 'i he hala *bypass* ko e hala eni 'oku lele palāleli ki he Hala Vaha'akolo pea 'oku tokoni lahi ia ki he afe mai 'a e kakai ko ē 'oku omi mei Hahake mo e kakai 'oku omi ki he ngaahi 'apiako 'o nau ngāue'aki ki kolo. Ko e hala ko eni he taimi pongipongi 'oku fu'u femou'ekina 'aupito ia, ka 'oku taimi 'e ni'ihī 'oku ki' i fakatu'utāmaki he 'oku fiema'u ke faka'ata'atā e ongo kauhala mo fakalelei' i e hala, tanu ke sai pea valitaa' i. Pea mo e fanga ki' i hala hū atu 'i he hala saafa ki he 'Ofisi Ako fo'ou pehē ki he 'apiako Tonga *Side School* mo e 'apiako Lautohi Pule'anga 'a Havelu 'oku ngāue'aki mo ia he kakai ki he fetuku 'enau fānau ki he ako he pongipongi mo fakafoki mai he efiafi 'oku fiema'u ke fakalelei' i mo e fanga ki' i hala ko ia.

Ko ia ko e kolé 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā ke ke tokanga makehe ange mu'a ki he ngaahi hala ko eni he koe'uhī ko e ngaahi hala eni 'oku nau hanga 'o fua 'a e kanongatāmaki 'o e fefononga'aki 'i he pongipongi mo e efiafi pea mo e ngaahi taimi kehe pē 'o e 'ahó. Pea ko e taimi ko ē 'oku femou'ekina ai e ongo hala lahi pea toe hū mo ha fakahā'ele putu ia 'Eiki Sea 'oku toe hanga 'e ia 'o puke 'a e fefononga'aki. Pea ko e me'a leva 'oku hokó 'oku lahi 'a e hola holo 'a e ngaahi me'alele kakai fefononga'aki 'i he ngaahi hala ko eni 'oku ou 'uhinga ki

ai 'i Tofoa pehē ki Havelu pehē ki he Fanga 'o Pilolevu. Ka lava hano fakalelei'i ia 'e faingamālie 'aupito e fefonga'akí pea 'e toe hao ange ai pea mo malu 'a e kakai.

Ko e ki'i kole pē ki he Minisitā kapau 'e ki'i māmālie hifo hono tanu e ngaahi hala ko ē ki 'utá mo e ngaahi hala ki he 'api tukupau he 'oku 'ikai foki ke ō atu ha kakai tokolahi ia 'o ngāue'aki 'a e ngaahi hala ko ia, ko e ngāue'aki pē he kakai 'oku fononga ki honau ngaahi 'api tukupau, ka ko kolo ni Tongatapu 2 mo Nuku'alofa ko e feitu'u ia 'oku ha'u ki ai 'a e tokotaha kotoa pē he 'aho ki he 'aho ki he 'aho ki he ngaahi 'uhinga kehekehe pē.

Ko ia Sea ko e fakahoha'a ia pea ko u faka'amu pē 'e vave ha ngāue ki ai he koe'uhī 'oku 'alu e taimi pea 'oku kamata ke 'asi e ngaahi fakatu'utāmaki fa'a meimei hoko. Ka 'e 'i ai pē 'aho 'e hoko ai e ngaahi fakatu'utāmaki pea te tau sio leva ki he 'aonga mo e totonu ke fakalelei'i 'a e ngaahi hala ko eni ko ia pē Sea mālō e ma'u faingamālie.

<007>

Taimi: 1535-1540

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u pea pou pou Hou'eiki.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole. Kātaki pē ki'i nounou pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io Tongatapu 4 me'a mai.

Tokanga ki he tu'unga 'i ai e pa'anga tanu hala valitā 'a e vahenga Tongatapu 4 'oku 'i Fale Pa'anga

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo e Kōmiti. Ko 'eku fehu'i faka'osi pē ki he 'Eiki Minisitā. Fakamolemole mu'a 'o fakama'ala'ala mai 'a e me'a na'e kole ko ē 'e Tongatapu 10. Ko hono 'uhinga Sea ko e tokoni na'e uki ko ē mahalo 'i he 2020 'a ia ko e *Public Private Partnership* ko ē 'i he tanu hala valitā na'e kau ai 'a e ki'i kolo ia e motu'a ni ko Touliki na'a nau 'ave 'enau pa'anga 'e 20000 tupu ki he teuteu ke valitā honau hala. Ko e talu ia 'e fakahū mei ai Sea mahalo ko e 'osi eni ia 'e ta'u 'e 4 mei ai 'oku te'eki ke toe ongo mai ia pē ko e hā 'a e me'a 'e fai'aki. Ko 'eku kole Sea ko hono 'uhinga na'e pavaki mai e fakamatala ke nau ō ange 'o fakafoki mai 'enau pa'anga he 'oku 'ikai ke toe fai 'e he Pule'anga ia 'a e ngāue ko eni. Ko u kole pē ke 'ai ke mahino. Fakamatala 'Atita ta'u kuo 'osi 'asi pē 'oku kei 'i ai pē pa'anga 'i Falepa'anga.

Ka ko e kole ke 'ai mai mu'a ke mahino 'e ngalingali 'e fakahoko 'a e ngāue ko eni 'a fē he kuo 'osi paasi e pa'anga ki ai Sea pea ko e kongā eni ia mei he pa'anga mei he pa'anga vāhenga. 'Oku fai e tokanga ki ai Sea he 'oku 'atita'i foki. Kae tokoni mai pē Minisitā ke tali mahino mai. Mālō mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tali mai pē ki'i fehu'i ko eni 'a ē na'e tokanga atu ki ai 'a Tongatapu 10.

Tali Pule'anga fekau'aki mo 'ene polokalama tanu hala

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea mālō tapu mo e Feitu'ú na Sea. Sea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ia he polokalama ko eni ko ē *PPP* na'e lele mai pea na'e 'i ai e ngaahi kolo na'a nau tānaki sēniti. Sea ko e polokalama ia ko eni lolotonga lele pē ia pea 'oku kamata mai ia mei Hihifo kolo ko eni ko Matahau. Ko e fakahokohoko ko ē 'o e ngāue Sea na'e fakahokohoko

pē ia ‘e hai na’e fuofua hū ‘ene sēniti ko ē ki Falepa’anga. Pea ko Matahau kuo ‘osi hono tanu ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ‘e valitā ‘a Matahau he vave taha Sea. ‘A ia ‘oku kau foki ‘a Matahau he kolo ‘oku tu’u he fo’i hala mei ‘Umutangata ki Liahona. ‘Oku lolotonga lele ‘a e fo’i hala ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e valitā’i fakataha ‘a Matahau pea mo e fo’i hala ko eni mei ‘Umutangata ki Liahona.

‘Oku ‘ikai ke ngata pē ‘i Matahau ‘oku lahi ‘aupito mo e ngaahi kolo kehekehe Sea ‘oku ‘i ai ‘enau pa’anga ‘oku fakahū ‘i Falepa’anga koe’uhi ko e Polokalama PPP ko eni. Mahalo na’e fehu’i eni ‘e Tongatapu 10 ‘aneafi ka ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama ‘e toki *circulate* atu ki he ngaahi koló pea ‘oku kau ai pea mo e kongā ko eni ‘o Ma’ufanga Tongatapu 4 ‘a eni ‘oku ‘i ai ‘a e loló. Pea ‘oku ‘osi *aware* pē ‘a e Potungāue ki he me’a ko eni Sea ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai. Kapau te mou me’a atu pē ko e ‘aho Tokonaki ‘oku tuku atu ai ‘a e ngaahi misini ko eni ke fai e polokalama ko eni Sea, ‘a ia ‘oku lolotonga lele ai ‘a Vainī ko Nukunuku pea ‘oku ‘ikai ke filifili fakakolo eni ia Sea. Ko fē pē feitu’u hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai, na’e ‘uluaki fakahū ‘enau sēniti ko ē ‘i Falepa’anga ko e hokohoko ia ko ē ‘a e polokalama.

Ko e kolo eni ia ‘e 8 kuo ‘osi valitā atu honau fanga ki’i halá pea ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ki he 12 ko eni ‘oku toe ‘i ai e kongā lahi ai ‘e osi kimu’a he ta’u fakapa’anga ko eni. Sea ko e palopalema ko eni ko ē ‘oku feohi pea mo e Potungāue na’e fehu’ia ‘anenafi e Polokalama Fakalūkufua ‘a e Potungāue ko e hā koā ‘a e Polokalama Fakalūkufua. ‘Io ‘oku ‘i ai ‘a e Polokalama Fakalūkufua ka ‘oku ‘i ai pē fanga ki’i polokalama Sea kau ai ‘a e polokalama ko eni ‘oku ne hanga ‘o to’o ‘a e *concentration* ‘a e Potungāue ki he’ene polokalama lahí pea ‘e foki leva ‘a e Potungāue ki he *prioritise* ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku mahu’inga ange. He ‘oku tau fanongo pē he ‘aho ni Sea ‘i he malanga ko eni na’e toki ‘osi ‘a Tongatapu 2 Sea ‘oku mahu’inga ange ki Tongatapu 2 ‘a e hala ki Nuku’alofa. Ko e taimi ko ia te tau ō ai ki Tongatapu 9 ‘oku mahu’inga ange ki Tongatapu 9 ‘a e hala ki he ngoue. Taimi ko ia ke tau tō atu ai ki ha feitu’u kehe ko e *prioritise* ko eni Sea ‘oku fetongitongi ia mo e feitu’u kotokotoa pē. Ko e *network* ‘o Tonga ni Sea ‘oku fe’unga ia mo e kilomita ‘e 1200 pea ‘oku ai e kilomita ai ‘e 500 ‘osi valitā’i pea na’e ‘asi hake ai pē he ‘aho ni mo ‘aneafi Sea.

Ko e halapule’anga ia Sea ko e ta’u pē ‘e 7 ta’e’aonga ia. Ta’u ‘e 7 kuo ta’e’aonga Sea pea kuo pau ke fakalelei’i ia. ‘Oku ‘i ai e polokalama ‘e 2 ko ‘etau langa fo’ou pea mo e monomono. Pea ko e polokalama ko ia Sea tonu pē ke mahino. ‘Ikai ke u ‘uhinga au ke mahino ke tau mahino’i ka ko e me’a ‘oku tonu ke mahino’i fakalūkufua ‘a e fonua ko e tanu hala ko e me’a ia ‘oku fetongitongi ‘i he ta’u...

<008>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... kotoa pē. Ko ‘etau tanu e fo’i hala fo’ou ‘osi e ta’u ‘e fitu mei ai te tau toe tanu fo’ou. Pea ko e polokalama ia ko ia ‘oku *cycle* ia ‘oku lele ma’u pē ia pea ‘e ‘osi e to’u tangata ki he to’u tangata ko e hala Pule’angá ia Sea ko e me’a ia ‘oku me’afua ‘aki ia ‘a e ngāue ‘a e potungāue ni.

‘Oku ‘i ai pē kole fakamolemole ‘a e motu’a ni ‘i ha ngaahi fua fatongia ‘oku tōnounou hangē ko e hala Pule’anga ‘a e fonua ka ko homau lelei taha ia ka ‘oku ‘i ai e ‘amanaki ko e, ‘a e tu’u ko eni ki he kaha’u pea ‘oku ou nouti hifo pē heni ‘a e ngaahi *comment* kotoa mei ha fa’ahinga feitu’u pea ‘oku mahino ‘aupito hotau kehekehe fakafeitu’u ‘i he’etau fiema’u he hala Pule’anga he koe’uhí ko e sio ko ē ‘a e Pule’anga ko e ngaahi hala lalahi ko e *priority* ia ‘a e Pule’anga mei mala’evakapuna ki Nuku’alofa, mei Nuku’alofa ki Ha’atafu, mei Nuku’alofa ki

Niutoua pea mo e Halaliku. Kai kehe kuo tau feinga pē foki ke lelei e hala Pule'anga 'i he ngaahi feitu'u 'oku tau nofo ai 'o a'u pē ki he hopo ki fale 'oku tau fiema'u 'oua 'e 'i ai ha ngaahi fo'i luo ai.

Sea ko e na'e 'i ai e 'esitimetu fakavavevave 'e anga fēfē ki he fu'u netiueka ko eni ko ē 'o e 'o e kilomita ko eni 'e 1000 ke tau foki tau pehē ko e hala ko eni kātōa e kilomita 'e 1000 'oku 'alu 'o kalasi 1, kalasi A Sea 'oku fiema'u ki ai e 600 miliona ia Sea. Kai kehe ko 'etau patiseti ko ē he ta'u ni ko e pa'anga pē 'e 20 miliona fakafuofua fakakātōa ki he potungāue. Pea 'oku tonu leva ke tau sio fakalukufua ki ai pea 'i ai leva pea mo e ngaahi fiema'u 'e lava 'o fai, 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u 'e ala toloi 'oku 'ikai ke pehē ia ke tuku Sea ko e toloi pē ia ki he faingamālie hoko mai kae hokohoko atu e ngāue. Sea mālō.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022 fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, *Dulcie Elaine* Tei. 'Oku loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau hiki e nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko taha 'Eiki Nōpele Nuku mo 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai e toko ua Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu Hou'eiki ē. Hangē pē ko e me'a na'a mou feme'a'aki ki he ...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. Sea kātaki. Ke 'ai ha ki'i fakamālō? Sea tapu mo e Feitu'u na kole pē mu'a ke u to'o 'a e momēniti ko eni 'oatu ha fakamālō 'a e tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mālō 'aupito.

Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he Ta'u 20/21

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hoko atu hangē ko e me'a na'e tukuhiho mei he Fale Alea Hou'eiki mou me'a mai angé ko e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he Ta'u 20/21 fokotu'u pea poupu ...

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'una Sea ka u fai ha ki'i fakahoha'a pē pehē ki he Hou'eiki Fakataha Komiti Kakato. 'Uluaki pē fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Sea pea mo e talamonū mo fakamālō lahi ki he 'Eiki kuo tau a'u ki he tūkunga ko ia kuo fili e taha 'o kitautolu ko e lakanga mahu'inga ko eni fakafeitu'u pea 'oku 'i ai e 'a e fiefia pē mo e talamonū ki he Feitu'u na hoko atu e fatongia pea 'oku tau 'amanaki lelei. Sea koe'uhí ko 'ene teu 'alú me'a ko ē 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni ko u pehē ke 'alu 'o tokoni mai ki Tonga ni. Pea ko e me'a ko u toe tu'u fakahoha'a hake ai Sea. 'Uluaki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Peesi fē ia?

'Aisake Eke: Ko ia. Vakai ko eni ki he kupu ko eni e, 'enau ngaahi me'a, me'a, ko e fakatokanga'i ko e taumu'a, taumu'a e potungāue ko eni ko e 'ave 'a e *quality services* 'ai e, 'alu e mo'ui ke mo'ui lelei 'oange e lelei taha ki he mo'ui. Sai ko e fehu'i, 'oku ma'u e fo'i me'a ko ia pē 'ikai? Fu'u vave tali mai 'a 2 talamai 'e ia 'ikai. Kātaki he ko e fehu'i ia. Pea ko 'eku 'uhinga foki ko 'ene toki me'a atu 'e 'alu atu lahi e fu'u pa'anga 'alu atu ia fu'u patiseti lahi ko e taha e me'a 'oku 'oku 'i ai e potungāue ko eni tautautefito ko e vakai ko e founa lolotonga 'oku kei ngāue pē 'ikai? Tautefito he tafa'aki ko eni fakapa'anga. 'Uluaki ko e 'uhinga 'eku lave ki heni Sea koe'uhí hangē pē ko e lau me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā ...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

'Aisake Eke: ...Ngāue Lalahí ki he pa'angá. Ko u tui ko e ngaahi fehu'í ia, me'á ní ko e founa fakapa'anga 'oku kei taau pe. Ka koe fehu'í ia ko 'eku 'ai pe 'e au ki he 'Eiki Minisitā koe'uhí te ke me'a atu 'o ala ki he fu'u kulo lahi. He koe'uhí ko e tu'u he taimi ní 'oku 'ikai ke totongi, ko 'ene fo'i 'akau' tau fiema'u foki ha fo'i 'akau 'oku sai. Pea ko ē ku sai 'oku 'ai hake 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku talamai ia he taimí ni 'oku 'i ai e ngaahi fo'i'akau ia kuo 'osi.

Pea ko e 'eke atu suká mo e ngaahi me'a, ko e hā e me'a 'oku hokó? Talamai ia fiu hono 'ota, manatu'i ko e *procurement* ē. Pea ko e 'eke atu he taimi ni ko e hā e me'a 'oku ma'u ai e ngaahi fo'i'akau kaikehe ka ko 'eku foki pe 'aku ki he poini ko ē koe'uhí ko e pa'angá. Koe'uhí ko e taumu'á ke ma'u e mo'uilelei e fonuá pea ko e me'a ia ko u fakafehu'i aí. Ko e founa fakapa'anga, tānaki pa'anga 'a e potungāue ko iá he taimi ni pe 'oku kei taau pe 'ikai.

Ko hono 'uhingá eni Sea, ko 'etau ō ko ē, 'o ō pe 'o fai e ngāué ki'i totongi si'i 'ikai ke totongi foki e fonuá ia. Ka ko e 'ahó ni mahalo pe ko 'aneafi lolotonga lele holo e fu'u loli ko e tānaki pa'anga. Sio ki he fepakipaki ko ē 'a e me'á, lolotonga lele holo e loli, me'a ko u lele atu au he me'á mahalo 'oku te'eki ke a'u atu ia ki he'emaui feitu'ú. 'Oku lele e loli ko e tānaki pa'anga mai ki he ngāué, sio ki he fepakipakí.

Ua, taimí ni e kakaí, nau toki lele atu au ki mahalo ko e māhina eni ia 'e 3. Pea ko u kole ki he Minisitā ke ki'i fai ha ki'i me'a ki ai. Lele atu au ia ki falemahaki 'o si'i 'oatu e me'a, 'osi e 8 efiāfi. 'Alu atu au ki aí 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toketā ia ai. Ko e *emergency* pe ne 'i ai e toketā ka 'oku femou'ekina foki nautolu ai, 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e tokanga mai. Ko e me'a lelei foki ai 'etau me'a holo ko ē 'o vakai e ngaahi ngāué. Ko e 8 ē talamai 'e ia, 'osi pe 8 ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toketā ia ai.

'A ia mahino foki ko e 8, *on* e 'ū kilinikí ia mahalo 'oku 'ikai ke 'ilo ia pe 'oku 'i ai ha'ane felāve'i. 'Ika ke 'i ai ha toketā ia pea ko 'emaui ō atu eni 'o faka'eke'eke 'a ia ko 'eku 'uhingá ko e *quality services* eni. Ka ko u kole 'Eiki Minisitā ke fai ha ki'i me'a ki ai, mai ha toketā ke nofo heni. 'Ika ke toki puke pe kakaí ia he 'osi 'a e kimu'a he 8. Ka ko u foki mai ki he poini ko ē, ko e 'uhinga 'eku lave ki aí kuo 'alu e kakaí ia 'i he taimí ni, ma'u pa'anga nau 'alu nautolu fakatau. *All services* ko e si'i 'osi pe kau toketā nau ō ki he'enau kilinikí, ko 'ete 'alu ko ē sio ki he kakaí, tokolahi faufaua.

'A ia ko e poiní ia, ma'u 'e he kakaí ia e pa'angá ka ko 'enau falala ko ē ki he faifatongia ko ē Potungāué mo e me'a 'oku 'ikai ke 'i ai ia, ko 'eku poiní ia. Na'a kuo taimi toe fai ha sio ia ki ai, taimí ni e kakaí 'oku nau sio ko e hā e me'a, 'oku ma'u 'enautolu e pa'angá. Ko e *quality* ko ē e ma'u e fo'i'akau lelei. Ko e si'i kau toketā pe foki ia 'enau ōmaí he ko e toe fehu'ia fēfē

tu'unga vāhenga e kau ngāue. He ko ē kuo toe si'i ha'u nautolu ia ki tu'a, ko e toe feinga pe ke ma'u 'a e ngaahi fiema'ú. Ka ko e me'a ia ko u fehu'i ai, ko u tui toki me'a atu ki he ngāue ko ená toe vakai mai angé ki he'etau founa lolotongá.

Kiate au *doesn't work*, 'ikai ke ngāue ia. Ma'u 'e he kakai, ko e ma'u ko ē taumu'a ko e *quality*, ko e ma'u e mo'uilelei. Taumu'a hē 'ikai ke ma'u ko e 'uhingá ko e founá, *strategy, to me doesn't work*. Ko e me'a ko ē na'a tau pehē 'oku 'ikai ke tu'umālie e kakai, 'osi tu'umālie e kakai he taimí ni. Ka 'oku 'ikai ke ma'u e me'á koe'uhí tau femou'ekina pe he ngaahi ngāue ō nautolu ki tu'a, ō nautolu 'o ma'u e pa'angá.

'A ia ko e toe kole pe ia 'Eiki Minisitā ke toe fai ha sio angé ki he kaha'ú. Kuo 'osi taimi ke toe fai ha sio ia ki ai, na'a mo e vahé mo e ngaahi me'a ko iá koe'uhí. Pea mo e me'a ko eni ko e ngaahi *medicine* ko ē 'oku 'omai ko ē 'o tau ngāue'akí. Pea mo e me'a ko eni ko e *procurement*, palopalema lahi. Ko e hā e me'a kuo pehē aí, ko e ngaahi *procurement*, ko u 'oatu pe 'e au e ngaahi talatala 'a e ngaahi anga e sio fakalukufua, ngaahi tefito'i palopalema mo e fehu'i he taimi ní. Me'a ní ko e 'ū me'a eni 'oku hoko na 'oku tonu ke fai ha sio ki ai ke toe fai ha pena e vaká ia. He koe'uhí 'oku 'alu pe e taimi Sea mo e ngaahi me'a ko iá.

Sea ko u toe lave foki heni he ko e taha foki ia e me'á e feinga'i ko ē ke mo'uilelei e kakai. Faai hifo pe me'i he 70, 80 kuo toe faai hifo eni ia ki lalo. Pea ko e fehu'i 'oku ngāue e founa ko eni 'oku tau ngāue'akí, 'ai e tukuhaú ke lahi ke fakamamafa'i 'a e inu me'a melié, hala 'atā. Ko e ngaahi putu mo e ngaahi me'a e siasí ko e fele atu pea mahalo foki ko e ngaahi me'a ia 'oku fiema'u e ngaahi kau takilotú ke nau tokoni mai. He koe'uhí 'oku kei lahi pe fakatau e ngaahi me'a ko iá, si'i kei lahi pe mo e si'i holo atu ia ki falemahakí. Pea 'ikai ngata aí lahi mo e holo e kakai ki he ngaahi kilinikí.

Ko e palopalema ia pea ko u tui ko e me'a ia he 'ahó ni 'etau fehu'i, ko e me'á ni ko e founa lolotongá. Ko e taumu'á ia mo e founá, me'á ni 'okú ne lava hē, tali ki ai fu'u fiema'u ha ngāue lahi ia ki ai, toe fakapapau'i fo'ou. 'Oku ou 'ai pe ki he Feitu'u na ke ke ki'i me'a atu 'o vakai'i atu.

Tokanga 'ikai fe'unga pe lahi ngaahi senita mo'ui 'i he ngaahi koló

Ko hono hokó ko e tokanga ko eni ki he ngaahi Senitā Mo'ui ko ē he ngaahi vāhengá. Toki vakai hifo eni he lipooti ko eni mahalo fo'i peesi pe 'e 1 mo e kongá, 'oku 'ikai fe'unga ...

<010>

Taimi: 1550-1555

'Aisake Eke: ... 'alu ko eni ki he 'ū kongá ko eni 'ū va'a *health services* kitu'á. Ko e ki'i peesi ko ē 'oku ne talamai ai pe ia 'a e tokanga 'a e, ka nau 'osi 'alu au ki he ki'i va'a palaní pea ko u fiefia ko u sio atu ko e va'a palaní eni he tafa'akí. Pea 'oku 'i ai foki e polokalama ngāue 'oku lele mai ka ko u kole atu pē 'Eiki Minisitā ki'i me'a atu ki muli, fakamanatu mai ke tau fai ha tokanga mavahe. He 'oku hangē pē ko ho'o me'a, ko e taumu'a ko ē ngāue he *services* 'i he *MOI* talu mei tuai, kei ō pē kakai ia ki he fanga ki'i falemahaki 'i he ngaahi feitu'ú ke 'oua na'a, ke nau ō pē 'o ma'u mei ai 'a e fiema'u fakamo'uí. Koe'uhí hangē na'a tau ako he Kovití 'oua toe ha'u ki kolo na'a ma'u ha taha.

Pea 'oku ou kole atu au, fu'u tuai e me'a ko iá Sea. Ko e hā e founá, ko e hā ha founa ke lava ke tau fakavave'i ai ko u tui ko e taha ia e me'a lahi, 'oku ma'u pē fo'i fakakaukaú ka 'oku

‘ikai ke ngāue ia pea ko e feingá fē ha founa ke tau toe vave ange ai. Ko Tongá ni fu’u tōmui ‘aupito pea ‘oku ou lea ki ai fakamolemole atu pē, ko e ‘ai pē foki ko ‘etau me’a. Ko ‘etau fiema’u ka Tonga ke vave ‘aupito.

Tokanga Tongatapu 5 ki he polokalama ‘ave fakafaito’o ki muli ‘a e kau mahaki

Pea ko e taha e me’a ‘e fakalalakalaka ko ē ngāué Sea ko u fakatokanga’i kātaki pē. Ko ‘eku nofo ko ē ‘o fakatokanga’i e ngaahi, mei he me’a ko eni ko e ‘ave *referral* ‘ave ki muli. ‘Oku ‘ikai ke u sio au ia, ko e anga foki e faka’amú ‘alu pē taimi ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ia na’e faito’o ‘i Nu’usila kuo kamata ke tau lava heni. Ko e taha e ngaahi me’a na’a ku fakatokanga’i ‘a e fakalalakalaka ‘a Fisi, kimu’a foki ko Fisi na’a nau *referral* ki Nu’usila ‘a ia kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fokoutua he mafu pe ha ki’i mamahi. Pea vakai he toketā ia ‘oku sai pē ‘oku ‘i ai e ki’i me’a ‘oku poloka, fana’i pe ia ‘oku fai ia ‘i Fisi. Ko ‘eku fehu’i ‘e a’u mai ki Tonga fo’i me’a ko ia? Ko e ‘uhingá ko e fa’ahinga fakalalakalaka pehē ke ‘omai angé potungāué ‘e anga ko eni ko fē, ‘alu pē taimi mo fakasi’isi’i e ‘alu *referral* kae ha’u pea ako’i ‘etau tamaiki ki he ngaahi *specialist*. ‘Oku tau monū’ia ‘oku meimei fakatokanga’i mei toko fā, toko nima e kau toketā ‘oku ‘osi he ta’u ‘oku nau ha’u ki heni, ko e toe ‘enau ‘alu he *specialist*. ‘A ia ko ‘etau vakaí ta’u ‘e 10 pe 20 mei heni, ‘alu pē taimi lava pē ngaahi me’a ‘oku tau fai heni. Ka ‘oku ‘ikai ke u fakatokanga’i au he palani ngāué, koe’uhí ko e teu’i hotau kakaí mo e me’a.

Kae kehe ko ‘eku ki’i lave fakalukufua pē ‘Eiki Minisitā fakamolemole he ‘oku mahino ‘aupito mo e me’a ko eni ‘a e teu’i e kau ngāué. Ko e me’a ko ē na’e hoko he kau neesí, ‘ilo pē he Minisitā na’e taimi ko ē mahalo 2017 nau lele atu ai ki ai ke talaange, faka’atā mai ka ‘oku ‘i ai ‘a e ako ‘Univēsití ko ē ‘o Kenipelá ke ako’i eni ‘oku tokolahí pea ‘ikai foki, mahalo ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a kehe. Kapau na’e fai, tokolahi ‘etau kau toketā Sea ka ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ia ‘a e fengaue’akí. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ‘Eiki Sea ko hotau lotó pē ko Tonga pea ko e me’á pē Sea. Pea ko e, ka ko e me’á pē ‘oku ‘ohaké koe’uhí ko e toe fononga atu ‘a e Minisitā ka mau nofo heni. Ko e ‘oatu pē eni e tu’u lolotongá mo ha ngaahi me’a ke tau laka ki ai. Pea ‘i he’ene pehē leva mo e talamonū ai pē, kau e ‘Eiki he ngāue ‘oku faí, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. (*Na’e ‘i ai ‘a e pou pou.*)

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tu’u hake pē au ia koe’uhí foki ko e, ko e lipooti faka’osi pē eni ‘a e ‘Eiki Minisitā ko eni pea me’a atu ia ki hono fatongia fo’ou. Pea kimui ke u fai pē ha ngaahi fehu’i pē, ‘oku ou tui ‘e vave pē.

Talamonū ki he fatongia fo’ou hanga atu ki ai ‘Eiki Minisita Mo’ui

Ko u ‘oatu pē ‘a e talamonū kiate koe ‘e ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko e fatongia fo’ou ko eni te ke hiki ki ai ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u kaha’ú. Pea ‘oku mahu’inga foki he ko e, ko e maka maile eni, ‘ikai ke ngata pē ki he Feitu’u na ka ko Tonga. Ko u tui ko e fuofua taimi eni ke ‘omai ai ha lakanga pehē ki ha sino ‘i he ‘otu motu ‘o e Pasifikí pea ‘oku totonu ke tau fiefia ai. Pea ‘oku, ko u tui ko e monū’ia eni koe’uhí hangē ko e me’a ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 5, ko u tui te ke fakaava mai ha ngaahi matapā ke ‘i ai ha ngaahi tokoni ai te ne lava ‘e ia ‘o solova ‘a e ngaahi palopalema ‘oku fekuki pea mo hotau fonuá ni ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e mo’uí pea

‘oku fai ‘a e talamonū atu kiate koe. Ka ‘i ai ha ‘aho ‘oku ke me’a atu ki ho lakanga fo’ou pea ke tauange pē ki he ‘Eiki ke ne foaki ivi kiate koe, foaki atu mo ha poto ke fai ‘aki ho fatongia ko iá he koe’uhí ko e fatongia fakalukufua ki ‘Esia mo e Pasifiki.

Tokanga ki he lahi e mate fanga ki’i pēpē

Ko e ‘uluaki ‘eku fehu’i Sea ‘oku ‘i he peesi hivá. Ko e ‘ai pē, ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia mu’a ke fakama’ala’ala mai angé he ‘Eiki Minisitā he koe’uhí he na’e ‘i ai pē ‘a e ngaahi fehu’i pea mo e tui pē mo e ngaahi tālanga ‘i he ngaahi letiō pea mo e ngaahi *social media* ki he ngaahi fika ko eni ‘oku ‘asi ‘i he fika 5 mo e fika 6 ‘i he tēpile ko eni ‘i he peesi 9 ē. ‘A ia ko e ngaahi me’a fakalukufua foki eni ko e ngaahi me’a eni ko ē, pe ko e ngaahi *indicator* ‘oku fua ‘aki ‘a e faifatongia lelei ‘a e, pe ‘ikai ‘a e potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā. Pea ‘oku hā ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... fika ‘o e lahi ko ē mate ‘o e pēpē. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fika ‘oku hā mai, ka ke kātaki pē Minisitā ‘o fakatonutonu mai he ‘oku kamata ‘a e me’a ni mei he 2014 ki he 2021, pea ‘oku ou tui ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai ‘a e fo’i fakatātā lelei ke te sio ai ‘i he fo’i vaha’a ta’u ‘e 9 ko eni ki he 10 ko eni ‘oku ‘alu ki ‘olunga nai ‘a e fika ko eni pē ‘oku nofo holo pē ha ‘avalisi pē ‘oku ‘alu ke ‘alu ki lalo.

‘I he’eku anga ‘eku sio hifo ki he ngaahi fika ‘oku fetōkaki, pea ‘oku ou fakatātā ‘aki pē eni ‘a e ta’u ko eni ‘o e 2017, kapau te tau sio ki he fika 5 ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i fika ai ko e 16. ‘A ia ko e lahi ‘a e mate ‘o e pēpē he toko 1000 kotoa pē ‘oku fanau’i mai, ‘a ia ko e 16. Pea ‘i he fika 6 ‘oku toe ha’u ai mo e fika ia ko e lahi ‘o e mate ‘a e pēpē lolotonga hono feitama’i uike ‘e 28 pē ko e ‘osi ‘a e ‘aho ‘e 7 mei hono fanau’i ē. Pea ‘i he ta’u tatau pē ‘oku ‘asi mai ai ‘a e fika pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Minisitā na’a ‘oku hala ‘eku fai ‘a e fika, koe’uhi ‘i he peesi 61 ‘oku hā mai ai ko e ngaahi fā’ele pē ko e *live birth* ‘e 2000 tupu, pea ko e anga foki eni ‘eku hanga ko ē ‘o fika’i ‘a e me’a ni.

‘Oku ma’u heni kapau ko e 15 ‘a ‘ene hā ko ē ko ē ‘i he tēpile, ngalingali nai ko e fanga ki’i pēpē ‘e toko 30 na’e mate pē ko e 15 pē, ka ‘oku ou feinga ke u tēnaki fakakātoa ‘a e fika he koe’uhi ko e 2017 mo e 2020 na’e mā’olunga ‘o meimei tatau pē he 16.3 ‘a e 2020, pea ki’i holo ‘i he 2021, ‘o 14. Pea hangē kia au ko e 30 hē ‘i he ta’u 2017, pea 33 ‘i he 2020 pea ki’i holo he 20. Pea kapau ‘e tēnaki ia mo e fika ko ē ‘oku hā mai ‘i he fika 5, pea tā ‘oku fakatātā ‘aki pē ki he ta’u 2020, ko e toko 56 nai ‘a e fanga ki’i pēpē kuo mate pē ‘oku hala ‘a e fika ia ko ia, pē ‘oku ‘i ai ha fika ‘oku tonu ange, ka ‘oku ou tui ko e fo’i *issue* lahi, ko e me’a, ko e ngaahi fika nai ko eni ‘oku *normal* pē ia ki he anga ‘o e tu’u fakasitetisitika ‘a e fanau’i ‘o e fānau pea feinga ke, ‘oku *normal* pē foki ha fa’ahinga me’a mo’ui ke ‘i ai pē ‘a e konga ‘o e fanau’i mai, ‘oku nau fetaulaki pea mo e me’a ko eni te’eki ai ke nau a’u kinautolu ia ki ha ta’u lahi pea nau toki pekia.

‘A ia ko e konga ‘uluaki ia Sea, ‘a e fo’i konga ko ia ki he fā’ele’i mai ko ē e fānau, ka ‘oku ou manatu’i pē na’e ‘i ai hangē na’e ‘i ai ha ki’i hoha’a, ‘a e kakai ‘e ni’ihi ‘o pehē pē ko e ‘uhinga nai ‘oku ‘ikai ke mateuteu ‘a e falemahaki ia ke fai honau fatongia pē ‘ikai, ka ko e anga ia ‘o e fifili, ke fai ange mu’a ha tali ki ai ‘Eiki Minisitā.

Tokanga ki he liunga ua fakamole fakapa'anga ki hono tauhi tu'unga fakamo'uilelei kakai

Pea ko hono ua, ko e fika 7, fika 7 ko e fakamole ko ē *per head*, 'a ia ko e patiseti ko ē 'oku 'oange ki he nima ko ē 'o e 'Eiki Minisitā ke fai 'aki ko ē hono tauhi 'o e kakai 'e toko 1 kilu, 'a ia 'oku hā mai 'i he'ene a'u mai ko ē 'i he'eku sio ki he patiseti ko ē 'o e 2022/2023, 'oku liunga 2 'a e fakamole ki hono tauhi 'o e kakai 'i he fakafika, 'a ia ki he'ene tu'u ko ia 'ene hangē kiote au kuo liunga 2 'a e fakamole 'oku fai 'e he Potungāue Mo'ui ki he kakai koe'uhi ko 'enau mahamahaki.

'I he tu'unga leva ko ia ko e 'uhinga nai ia kuo kamata ke tau totongi ai 'a e me'a 'e ni'ihī, fakatātā ē 'oku 'i ai 'a e ngaahi faito'o ia he 'ikai ke toe 'omai ia mei falemahaki hangē ko e taimi ko ē. ko e taimi ni fiema'u ia ke tau ō ki he *pharmacy* 'o fakatau mai mei ai. Pea 'i he tafa'aki 'e taha kuo pau ke tau ō kitautolu ki he ngaahi kiliniki 'o faka..., 'a ia 'oku, 'i he ta'u 'e 20 kuohili na'a tau ma'u kātoa pē me'a 'o 'ikai ha totongi, ko e 'aho ni kuo kamata ke tau hanga 'o totongi. Pea 'oku ou tui pē au ia ko e fehu'i pē ia ke tali koe'uhī he 'ikai ke tau fu'u ma'u ta'etotongi kotoa 'a e me'a, 'e 'i ai pē 'a e ngaahi me'a ke tau totongi.

Ka ko e fehu'i ia 'o e 'aho ni, ko e me'a mahu'inga ia ko 'etau mo'ui pea kuo liunga 2 ai 'a e fakamole nai. Ko e tafa'aki leva 'e taha 'e Sea, kapau leva 'oku tu'unga pehē 'a e tafa'aki ko ē ki he fakamole kuo liunga 2, kapau te tau 'alu atu ki he peesi ko eni hono 34 'o 'ene fakamatala 'o lele ai ki he peesi 40, 'oku 'i ai 'a e fehu'ia lahi ki he fekau'aki ko eni mo e puke 'a e kakai 'i he ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ... *NCD*. 'I he'ene lipooti pē 'i he'ene *statistic* peseti 'e 99 'o e kakai ia 'oku tu'u lavea ngofua kinautolu ki he mahamahaki 'i he kaha'u 'i he *NCD*, ka ko e anga foki 'o 'eku fakakaukau 'a'aku Sea 'i he me'a ko eni. 'Oku 'ikai ko e Potungāue Mo'ui 'ata'atā pē 'e ngāue ki he'etau mo'ui. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kupu ngāue mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oku nau ngāue hangē ko eni ko e fengāue'aki pea mo e ngaahi *NGO* 'oku 'i ai honau va'a ngāue ko e Tonga *Health*. Ka ko e anga 'eku fakakaukau he'eku sio ki he Patiseti 'e ua ko eni kuohili 'oku 'ikai ke 'oange ha fakai'ia fe'unga ia ki he ngaahi kupu ngāue 'o e potungāue he 'oku 'i ai honau tefito'i fatongia 'i he faka-falemahaki ka ko 'ene tō mai ko eni kitu'a ki he fa'ahinga 'elia pehe ni. 'Oku faingata'a ke tau tokotaha pē 'a e 'Eiki Minisitā pea mo 'ene potungāue he ngaahi me'a pehe ni, ka ko 'etau fehu'i leva ko fē 'a e ngaahi kupu fekau'aki ko e Tonga *Health* talamai 'oku te'eki ke 'oange ha pa'anga fe'unga ia ki ai he Patiseti ke fai honau fatongia, he 'oku 'i ai 'enau kau ngāue 'anautolu 'oku *hire* mai mei tu'a ke nau ō 'o fai 'a e *outreach* ko ē ki he ngaahi kolo mo e ngaahi me'a pehē. 'Oku 'i ai mo 'eku fehu'i ia 'a'aku ia ko e hā 'a e fatongia ko ē 'oku fakahoko 'i he *Food Authority*, tafa'aki ko ē ki he me'atokoni ke ta'ota'ofi hono 'omai 'a e me'a melie mo e me'a ngakó ki hotau fonua.

'I ai foki 'a e vaha'a taimi na'e ngāue lahi ai 'a e potungāue mo'ui pea mo e siasi ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko 'i he'etau fonua 'i he tafa'aki 'o e me'atokoni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ko u pehē mu'a ke tali mai mu'a ho fehu'i. Ko e tu'u he taimi ni ke me'a mai e Feitu'u na ia he lipooti 'a e Minisitā.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke tali mai ‘a e fehu’i fekau’aki mo e fo’i’akau mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i pēpē ē?

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea pea mo e tu’unga ko eni ‘oku liunga ua, hangē kiate au kuo liunga ua ‘a e pa’anga.

Sea Komiti Kakato: Tuku ki he Minisitā Mo’ui ke ne ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ko u ‘ai pē au e ‘ū fika ko ia ke pou pou ki he me’a ko eni ‘oku ou fakamatala ki ai, kae tuku pē ki ai ke ‘ai mai ange ‘ene fehu’i ka u toki hoko atu mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io sai, me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui toki ...

Vaea Taione: Sea sai pē ka u faka’osi ai leva, ko u ‘ilo ko ‘ene me’a pē ‘a e Minisitā ko ‘ene lava ia Sea. Tapu pē mo e Sea pea tapu mo e Fale. Ko u fie kaungā pou pou pē au ia mo fakamālō’ia e Minisitā ko eni mahalo ko e taimi faka’osi pē eni Sea ‘ene lipooti ‘oku ‘i heni ai ‘a e motu’a ni kae mavahe atu ‘a e Minisitā. Ko e fakafuofua ki he tokolahi ‘a Tonga ni mo e fo’i piliote si’isi’i taha ‘i māmani kātoa a’u ‘a Tonga ki he fakamāmani lahi ki he lau piliona ‘alu atu ‘etau tokotaha, me’a atu ‘etau tokotaha ko eni Sea pea ko u fakamālō lahi ai Sea.

Tokanga ki he tu’unga faka’ofa ‘i ai me’angaue falemahaki Vainī

Poini mahu’inga pē Sea ‘oku ou lave ki ai. Ko e falemahaki ko eni ‘o Vainī, falemahaki ‘o Vainī Sea ta’u ‘e 11 langa he 2022 *brand new* e me’a kātoa, hū atu e motu’a ni ko eni he kongā kimu’a ‘o e Mē ‘o e ta’u kuo’osi Sea, ‘o e ta’u ni pē Sea ‘o sio ki ai mālō pē kei tu’u ‘a e falemahaki faka’ofa, ko u toki hū eni ia ‘a’aku ia he falemahaki Sea.

Ko u fakamālō’ia pē au ki he Minisitā kuo lava lelei e ngāue mo e me’a kātoa mo hono fai. Ko e me’a ‘oku ou tokanga au ki ai Sea he fo’i poini pē ‘e taha ko eni ki he kau toketā pea mo e kau ngāue ko ē ‘i he ‘ū falemahaki pehē ni nau talamai na’a nau kole pea ‘ikai ke tali. Ka ‘oku fu’u fuoloa ta’u ia ke ‘ikai ke toe lava ha ‘ea ia mo ha me’a, hala ha *aircon* ko e kau ...ko e kakai ko ē na’a nau ‘i ai fetafetafei fakataha mo kimautolu.

‘A ia ko ‘eku poini ‘a’aku ia hangē ‘oku ilifia, hangē ‘oku nau ilifia e kau ngāue he kole mo toutou kole. Ko u tui lahi pē ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he falemahaki ka ‘i he ngaahi feitu’u kotoa, a’u ki he kau faiako fanga ki’i ‘apiako, nau ilifia he kole, kole tu’o taha pē ‘oku ‘ikai ke tali mai pea ngata ai ‘enau kole. Ka ko u hanga pē ‘e au Sea ‘o pou pou atu kia nautolu fakahū atu homau ngaahi hingoa ‘a e kau Fakafofonga ka nau *email CC* atu kimautolu kia nautolu ka nau tohi *proposal* ‘ave taha ki he potungāue ko ia mai e taha ki he kau Fakafofonga ka mau hanga ‘o *push* e me’a ko eni kae vave ‘a e ngāue, he ‘ikai pē ke mea’i ia ‘e he kau Minisitā ‘ikai ke nau ‘a’ahi ki he ngaahi feitu’u ko eni hangē ko e ngaahi *district hospital* ko eni Sea tu’unga fakatu’utāmaki ‘aupito. Pea ‘oua te nau toe pehē mai nautolu ia ‘io ko eni kuo lava ka na’e ‘ai pē he’emau Patiseti, tuku pē ki he Fakafofonga ko fē feitu’u ‘oku kole ai e Fakafofonga ai. Ko e me’a mahu’inga lave ai e vāhenga...

<007>

Taimi: 1605-1610

Vaea Taione : ...lave ai e kakai, lave ai e fānau, lave e kau vaivai. ‘Oku ‘ikai ko ha toe me’a ia ke nau toe ‘eke mai ‘enautolu ia ‘oo ta ko ‘emau patiseti ia ‘amautolu. ‘Ikai fatongia ia ‘o mautolu kau Fakafongia ki ha taha pē he kau ngāue fakapule’anga ‘i ha Potungāue ‘oku nau ilifia he kole, *cc* atu homau ngaahi hingoa ‘i lalo he’enua ngaahi *email* mai mo ha tohi ‘e taha fakatatau kia mautolu, kakato kātoa pē Pule’anga heni kae ngāue ‘a e kau ngāue kimu’a he ngaahi feitu’u kotoa pē. ‘Ofa lahi atu Minisitā talamonū atu ki ho’o ngāue fo’ou ‘oku ke ‘i ai. Mālō.

Mo’ale Finau : Sea fakamolemole mu’a pē ‘e lava ha.. Ko u lave’i pē Sea kuo mei ‘osi ‘a e taimi ha ki’i miniti pē ‘e taha pe ua kae toki tukuange ki he Minisitā. Fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Mo’ale Finau : Mālō ‘aupito 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u tu’u pē au ke u fakamālō’ia ‘a e 'Eiki Minisitā ko eni mo e tokoua ko eni, ‘i he ko u tui 'Eiki Sea ko e taha eni ‘o ha makamaile ki hotau fonua, pea ‘oku tau laukau kotoa ai. Ko u tui pē Sea he’etau ‘i Fale ni, ni’ihi mo honau ngaahi talēniti kehekehe mei he ngaahi *background* kehekehe ‘oku nau ha’u ki he Fale ni ‘o faka’aonga’i lelei e ngaahi talēniti pea ‘oku nau toe foki pē 'Eiki Sea ‘o hoko atu ‘a e ngaahi talēniti fakalalakaka ke toe ma’olunga ange. Fakamālō atu 'Eiki Minisitā ‘ofa atu pea mo e talamonū.

Sea ko ‘eku ki’i kole pē ki he Minisitā, ko hono mo’oni ‘oku fo’ou ‘aupito foki ‘a e Falemahaki Fusipala ia. Mahino ‘aupito pē ‘a e ngaahi kole ko eni hangē ko e Vaini. Ko e falemahaki ko eni ‘osi fakafō’ou e me’a kotoa pē kau ai mo e ngaahi mīsini hangē ko e ngaahi lekooti ko ia ‘o e talatala mo e ngaahi me’a ko ia ‘osi ‘alu ia ki he tekniolosia kae 'uma’ā ‘a e ngaahi fale fō mo e ngaahi me’a kehekehe ‘oku ou ‘ilo’i ‘e au ‘oku fakalalakaka. ‘A ia 'Eiki Sea ko e me’a ia na’a ku lave ki ai ‘anenai ange ‘i he ola ‘o e ngāue ko e me’a ia ‘oku muimui’i ‘e he motu’a ni. Pea ‘oku ou hanga pē ‘e au ‘o lisi kātoa ‘a e ngaahi ‘ū me’a ko ia. ‘Oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a iiki pē ‘i tu’a fakatekinikale pē ‘i he, ke toe tanu ‘a e ngaahi tuliki ko ē ‘i he taimi ‘uha mo e me’a, ka ‘oku ‘ikai ko ha fu’u me’a lahi ia.

Tokanga ki he tokosi’i kau ngāue Falemahaki Fusipala ‘i Ha’apai

Sea ko u tokanga pē au ki he kau ngāue. Hangē kiate au 'Eiki Minisitā ‘oku ki’i tokosi’i ‘a e kau ngāue ‘i he falemahaki ko eni. Pea fanongo pē he ngaahi talanoa peau fa’a lele pē ki falemahaki ‘ai ‘a e feilaulau ‘a e motu’a Pule ko ia ‘o e falemahaki 'Eiki Sea. Ko e me’a ko e feilaulau ‘a e kau ngāue 'Eiki Sea ‘oku tau laukau’aki. ‘Oku tau ‘ilo pē ‘etautolu he ko e kongia ia ‘o hotau fatongia faka-Fale Alea ke tau hanga ‘o muimu’i mo monitoa ‘a e fakalalakaka ‘a e kau ngāue fakapule’anga ‘i tu’ataimi ‘i hotau taimi ko ia ‘otautolu 'Eiki Sea. ‘Oku mea’i ‘e he Feitu’u na 'Eiki Sea ‘oku fa’a ‘ohake pē ‘i he fonua ‘a ‘etau vahe, ‘oku tau vahe pē tautolu mei Sanuali ki Tisema kae lahi ‘etau ‘alu ‘atautolu ‘o mālōlō ‘ikai ke tau ō mai ‘o fakataha. Ki he motu’a ni ‘oku ou feinga ke u hanga ‘o faka’aonga’i ‘eku taimi ke fakapapau’i ‘e he kakai hoku vahefonua ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē.

Pea ‘i he’ene pehē ‘oku ou kole ki he Minisitā ke ne hanga mu’a ‘o fakatokanga’i ange ko e Pule ko ē ‘o e Falemahaki Ha'apai mahalo ko e ki’i motu’a mahalo mei ‘Eua ko ‘ene ‘aa ko ē he po’uli ‘o ‘alu ‘o tuli ‘ene ‘alu ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha taha ke muimui’i ‘ene kau mahaki 'Eiki Sea mo ‘enua nofo ko ia ‘i Falemahaki, ‘oku ta’e’i ai hano tatau. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku totonu ‘oku *fair* ke mau ‘ohake ha ngaahi ngāue feilaulau ‘a ha ni’ihi he

langu fonua ‘o tatau pē ia mo ‘emau fakavikiviki’i ha fu’u misini vili pē ko e hā. He ‘oku mahu’inga ange 'Eiki Sea ‘a e tangata mo ‘ene feilaulau ‘i he misini.

Pea ko ia ‘oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole mu’a ke fakakaukau’i mai e motu’a ko eni hangē kiate au ‘oku kei le’ole’o pē. ‘Oange ki ai ke ne tokanga’i e falemahaki ko eni ke taau mo ‘ene feilaulau ‘oku fai ki he fonua ko eni Sea. Ko u mātātonu ai he’eku fa’a lele ki Falemahaki a’u ki he tu’uapō ‘o fafangu ‘oku ha’u pē. Ha’u pē ki he ngāue. Kiate au 'Eiki Sea ko e fa’ahinga *mindset* ia ke ma’u ‘e he fonua ko eni.

Ko ia 'Eiki Minisitā kole atu mu’a pea mo e taha pē kapau ‘oku tokosi’i ‘emau kau ngāue 'Eiki Minisitā pea feinga’i ha ni’ihi ke nau ō ange ke fakakato ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e si’i mafasia ha ni’ihi ko ‘enau ‘alu ‘anautolu ia ‘o ngāue tu’ataimi ‘o laulau houa 'Eiki Sea ka ‘oku ou tui ‘e lava leva ia ‘o *impact* kehe ki he kau mahaki na’a nau hela he ngāue kae tuku honau fatongia 'Eiki Sea.

Ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e fakamālō ko eni 'Eiki Minisitā mo e kole pē ki he Feitu’ú na. Kapau ‘oku low pea tokosi’i ‘emau kau ngāue feinga’i mu’a na’a ‘i ai ha ni’ihi te nau fie ō ange ki Ha'apai ke ngāue’i ‘a e Fo’i’one’one. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Pe’i me’a mai 'Eiki Minisitā ē. Ki’i me’a mai Minisitā he ‘oku mei ‘osi ‘etau taimi. Ki’i me’a mai pē Feitu’ú na fekau’aki mo e me’a ko ia na’e me’a ki ai ‘a e kau Fakafofonga ko ē. Ka ko u tui ko e lava pē ia pea tau toki hoko atu ‘apongipongi.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea kapau ‘e me’a mai ‘a Tongatapu 2 ka u toki tali fakakātoa atu ai pē 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Pe’i sai.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Minisitā. Sea tapu mo e Feitu’ú na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Uluaki pē ...

<008>

Taimi: 1610-1615

'Uhila moe Langi Fasi: ... ko u fakamālō ki he Minisitā he lipooti ko eni kuo ‘omai ‘oku ou tokanga’i hifo ‘oku ‘asi he fakalaka lahi ‘aupito he fōtunga mo e ‘īmisi ‘o e lipooti ko eni mei he ngaahi lipooti kimu’a.

Tokanga ki he kiliniki ki he telinga ihu mo e monga hufanga he fakatapu

Sea te u fakavave pē ‘oku lahi e ngaahi me’a ka ko e ki’i me’a pē eni ‘e taha ‘oku ou tokanga ki ai ‘i he peesi 96 ‘oku ‘asi ai e fakamatala ki he tafa’aki *ENT* pē ko e telinga, ihu pea mo e monga. ‘I he peesi 97 ‘oku ‘asi ai e tala fatongia ko eni ‘a e va’a ko eni. Ko e ‘uluaki ke ‘oange e tokanga lelei taha ki he kakai ‘o Tonga, ua fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he kau ngāue ‘a e ngaahi taukei, poto’i ngāue pea mo e ako fe’unga pea mo e ngaahi poini ko ena ‘e nima ‘oku ‘omai. Pea ‘oku ‘asi leva ai mo e taumu’a ‘o e va’a fakapapau’i ‘oku lava ke fakahoko ma’u pē ‘a e ngāue ki he kakai ‘o Tonga ‘a e telinga mo e ‘ulu pea mo e kia.

‘Oku faka’ofō’ofa ‘aupito ‘a e tala fatongia ko eni pea mo e ngaahi taumu’a ‘o e va’a ka ko u faka’amu pē ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku hā mai he ‘i he tohi. ‘I he peesi 100

peesi 100 mālie ‘oku ‘asi mai ai e fakamatala fakafika mei he kilīniki ē, ‘a ia ‘oku hā mai ai ko e ‘i he ta’u ko eni na’e ‘i ai e toko 5468 na’e ō ‘o talatala ‘i he kilīniki ‘a ia ko e ‘avalisi ia ko e toko 455 ‘i he māhina.

Pea ‘i he palakalafi hoko hake pē ‘oku ‘asi ai ko e, ko e si’isi’i taha ‘o e talatala na’e fai ia he māhina ko Tisema ‘a ia koe’uhí ko e tāpuni ai e kilīniki ia pea ko e ‘uhinga ia na’e tokosi’i ai ‘a e kau, ko ‘eku fehu’i ‘oku ‘ikai ke fenāpasi ‘a e fo’i kongā ko ‘e ē pea mo e taumu’a ‘o e va’a ke fakapapau’i ‘oku lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue ki he kakai ‘o e fonua. ‘A ia ko e ‘i he faka’avalisi na’e ‘i ai e toko 455 ia na’e ‘ikai ke lava ‘o sio ha taha kia kinautolu ‘i he māhina ko Tisema ‘oku lave’i pē ‘e he motu’a ni ‘oku ‘i ai e ngaahi kiliniki ‘oku fai ki ai ‘a e ‘alu ka ‘oku totongi foki ia pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he kakai kotoa pē ‘o ‘o ma’u e pa’anga ‘e 50 ki he talatala pea mo e faito’o.

Ka ko ‘eku tokanga atu pē ki he ‘Eiki Minisitā na’a lava ke ‘oua ‘e toe tāpuni’i e kiliniki ‘i he he koe’uhí ‘oku, ko e kau eni ia he ngaahi kongā pelepelengesi e sino ‘a e kamata he fo’i kia ‘o ‘alu ai ki ‘olunga ka ‘i ai ha me’a ia ‘e hoko ka kita ai ‘oku fiema’u leva ia ke fai mo sio ha Toketā kia kita ‘i he vave taha pea kapau ‘oku tāpuni e kiliniki ia pea ‘e faka’ofa leva e kakai ia ‘o e fonua.

Ko e faka’osi pē Sea ‘oku, ko u tokanga atu ki he ki he pōini ‘uluaki ko ē ‘i he, pōini hono ua ‘o e fatongia ‘o e va’a fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he kau ngāue ha ngaahi taukei, poto’i ngāue mo ha ako’i fe’unga. ‘E Sea ko e na’e ‘i ai foki e Toketā Mataotao na’e fu’u lelei ‘aupito mo falala’anga ‘ene ngāue ‘i he tafa’aki ko eni pea na’e pea na’e falala ‘aupito e kakai ki ai Toketā Lei Saafi kuo mama’o atu. Ko ‘eku fehu’i pē kuo ma’u nai ha fetongi ‘o Lei Saafi ke ne fakahoko ‘a e ngaahi, ‘a e ngāue pelepelengesi ko eni na’e fakahoko koe’uhí kae toe fakafoki mai e falala pea mo e fiemālie ‘a e kakai ‘i he tafa’aki mahu’inga ko eni ‘o e ngāue fakafaito’o.

Ko e faka’osi pē Sea kapau te ke me’a hifo ki he peesi 100 ‘oku ‘i ai e tēpile ai ‘asi ai ko e faito’o angamaheni mo e faito’o ki he ngaahi keisi lalahi. ‘I he peesi 100 ko eni ‘o e lipooti kapau te ke me’a hifo pē Sea ko e ngaahi fu’u hingoa fakatekinikale fakapālangi ia ‘oku ‘ikai ke mahino ia ka tautolu pē ko e hā ko ā ‘a e ngaahi me’a ko ia tukukehe ‘a e ‘asi mai ai e me’a ‘e taha ko e tafa ‘o e kia ‘i he me’a pē ‘e lava ke ki’i liliu faka-Tonga koe’uhi ke mahu’inga mālie kia kitautolu e ‘a e founa faito’o pē ko e hā e me’a na’e faí pea pehē foki ki he ngaahi faito’o na’e, na’e fakahoko koe’uhí ke ‘aonga ‘etau lau e lipooti ‘oku ‘oku mahino ka tautolu e ngaahi me’a ‘oku ‘asi mai ai ka ko hono fakakātoa Sea ko u fakamālō ki he potungāue pehē ki he Minisitā ‘i he teuteu’i mai e lipooti lelei ko eni ‘oatu ai pē ‘a e talamonū ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ngāue fo’ou kuo, te ke hoko atu ki ai pea ‘oku ‘i ai e fakatetu’a lahi ‘e tafe mai ha ngaahi monū mo ha ngaahi tāpuaki ki he fonua ni he kaha’u. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Ke u ‘oatu pē ha ki’i fakahoha’a mātu’aki nounou ‘aupito pē ia ‘Eiki Sea fakamālō lahi ki he Feitu’u na he kātakí, ‘Eiki Minisitā fakamālō atu ‘i he fua fatongia pea ‘oku ‘i ai e talamonū mo e ‘ofa lahi atu ki he Feitu’u na to’o fatongia poto talu eni mei he mahalo ko e ta’u eni ‘e 10 pē ‘oku tonu e ma’u e motu’a ni Sea.

<009>

Taimi: 1615 – 1620

Mateni Tapueluelu: ... ‘amanaki ke ke fakafongā’i e fonuá ni ki he tu’u fakavāhenga hotau faitu’ú ni ‘i he Kautaha Mo’ui ‘a Māmaní. ‘Oku ‘i ai e polepole hoko ha Tonga ki he lakanga ko ení pea ‘oku ‘i ai e fakamonū’ia atu he to’o fatongiá. Sea ko e nounou pē, lahi e ngaahi ‘ū me’a ia kuo lave ki ai e Hou’eiki Fakafongā.

Tokanga ki he kau mahaki ‘ave fakafaito’o ki muli

Ko u tokanga peá u Sea ki he ki’i keisi nounou ko ení fekau’aki mo e ‘ave ko ení ki mulí, ngaahi mahaki ‘oku ‘ave ki mulí. Ko ‘eku kole pe ia ‘a’aku ai Sea ‘oku mahino pe ia ‘i he peesi 73 ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o fakahoko mai ko ‘etau tefito’i palopalemá ko e nounou fakapa’anga. ‘A ia ‘oku mahino pe ia pehē kātoa ngaahi potungāué pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ‘oku kole mai ke ‘oange ko e ‘uhingá ‘oku faingata’a’ia hangē ko e ngaahi mīsini ki he fakamohe ‘o ‘ikai ke ngata pe ‘i heni kae ngaahi ‘otu motú. Pea ‘oku ‘i ai e pou pou ki he lipooti ko ení Sea ka ko ‘eku kole pe ‘Eiki Minisitā ke fakanounou atu pe mu’a ‘i ho taimí.

Na’e ‘i ai e tokotaha na’e me’a mai ‘o si’i fakatangi mai ‘Eiki Minisitā ko e mahaki na’e ‘ai ke ‘ave ki muli pea ne ‘ikai ke lava. Pea hanga leva ‘e he tokotaha e kau ‘akapulu ‘iloa e fonuá ni ‘o totongi e mahaki ko ení ‘o ‘ave ki muli, ki Nu’usila. Faito’o ‘osi sai e tokotaha ia ko ení ‘oku lue takai holo ka kuo ‘omi e pila ko ē meí he falemahakí. Pea ko e kole pē ia ‘Eiki Minisitā ka ‘oatu mu’a ha tohi kole na’e ‘omai pea fakahoko ange ke nau kole pe ki he Pule’angá na’a tokoni e Pule’angá. He sai e fokoutua ia ko ení kuo fakamo’oni’i ‘oku mo’ui. Neongo na’e fakafoki mei falemahaki. Ka ko e fakamālō atu ia mo e talamonū ‘Eiki Sea. Pea ko u ‘oatu e pou pou lahi mo e fokotu’u atu e lipooti ko ení, mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, ‘e lava pe mu’a kapau ko e ‘uhingá ia ke tali fakalukufua pe kae ‘oatu pe ki’i fo’i fehu’i ‘e 2 faka’osi ko ení. ‘Uluakí, ‘i he peesi 61, ‘oku ‘asi ai e fika ko u hoha’a au ia ki ai. ‘Oku ‘asi ai e fika ko e feitama kei ta’u iiki ‘a e fānaú, ko e toko 176 ‘i he 2017, 146 ‘i he 2020. ‘Ikaí foki ko e fo’ui e Potungāué Sea ka ko u faka’amu pe ki he ‘Eiki Minisitā ko e hā e ngāue ia ‘oku hoko atu ‘e he Potungāué he ‘osi ‘enau ma’u e fa’ahinga case pehé ni.

Pea ko hono uá Sea, ko e hā nai ha ngāue ‘a e Potungāué ‘oku fai ki he fa’ahinga koeni ‘oku ma’u tangī ko ē ‘e he ‘aisí mo e faito’o konatapu ki he tafa’aki ko ē fakalelei ‘atamaí. He ‘oku hangē ‘oku ki’i, ki’i tuku ia ki lalo kae kei mā’olunga pe foki ‘enau ngāue nōmolo. Ka ko e hā ha ngāue ‘oku fai ki he fa’ahinga ko ení, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki hā ha’amou me’a ki he lipooti ko ení, tau tali ai leva. Fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali e lipooti ko ení, fakahā loto pe he hiki hono nima, tui kote.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Mo’ui 2021

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki ki Muli, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā fakamālō atu ki he Feitu’ú na mau talamonū atu ho’o ngāué. Ki’i fai pe ha fakamālō. Kau ngāue ki’i matemate ‘etau me’aleá fakamolemole.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakatō, fakafofonga’i atu pe Sea e fakamālō pea meí he motu’á ni ‘o fakafofonga’i atu e Potungāue he laumālie lelei e Komiti Kakatō ke tali e līpooti ko ia ‘a e Potungāue Mo’ui he 2021. Na’á ku ki’i fie fakamalanga pe he me’á ka ko e ‘osi e taimí Sea, kae tuku atu pe na’a ‘i ai pe ha ki’i faingamālie ‘apongipongi, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: (mate e maika) (Na’e liliu ai pe ‘a e Komiti Kakato ‘o Fale Alea).

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, toloi e Falé ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘e he ‘Eiki Sea, Lord Fakafanua ‘a e Fale Alea)

<010>